215924

М. МИРОНЕНКО

НАРИС З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ВИД-ВО УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК

15 307

М. МИРОНЕНКО

НАРИСИ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

113763

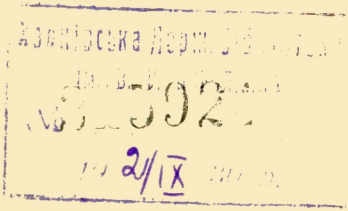

ВИДАВНИЦТВО ВУРПС „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК"

Друк. „Український Робітник"
Укрголовліт № 3506-к
Замовлення № 5878
Тир. 5.000 (3 арк.)
Харків
1929

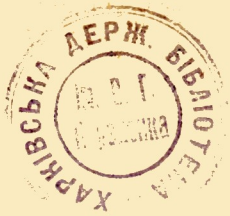

ВІД АВТОРА

Українська мова стала тепер, після революції, рівноправною мовою в Українській Радянській Соціялістичній Республіці. Її вивчають по школах, на курсах українознавства, українською мовою друкують книжки, газети, підручники, українську мову ми чуємо на зборах, на засіданнях, в установах, у театрі, з катедри ВИШ'у, у військовій касарні, у трамваї, на вулиці й у крамниці. Усім, хто живе тепер на Україні й служить на державній службі або працює в якійнебудь громадській чи професійній організації, доводиться вивчати українську мову і вживати її у своїй роботі. Проте, не всі знають, коли виникла українська мова, як вона утворилася, як вона жила й розвивалася. Ще й тепер можна іноді почути серед малоосвіченої й несвідомої частини населення та, може, навіть і з-поміж „культурних" русотяпів старі, придушені відгомони колишньої русифікаторської політики царського уряду про те, що, мовляв, української мови (або „малороссийского языка", як вони кажуть) і не було ніколи, що її вигадали самі

українці, що це є зіпсована російська мова, „мужича“ мова, що це є „наречие русского языка“ і т. д. і т. д. Завдання наших „Нарисів“ вияснити, коли з'явилася українська мова, простежити головні етапи її розвитку, з'ясувати, чи є вона самостійна й окрема мова тощо. Книжку написано для широких читацьких мас, тому автор намагався бути популярним і зрозумілим.

ТЕРИТОРІЯ І СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ[1] МОВИ

Український нарід заліднює територію від 43° до 54° північної широти й від 21° до 44° східньої довжини. Більшість українців живе в Українській Радянській Соціялістичній Республіці. Межі нашої республіки такі: на заході вона межує річкою Дністром з Басарабією, що її захопила Румунія, та річкою Збручем з Галичиною, потім із західньою Волинню й Поліссям, що відійшли до Польщі. Північні й північно-східні кордони УСРР ідуть з БСРР та з РСФРР і доходять між Маріуполем і Таганрогом до Озівського моря. Південні межі: Озівське море, Крим та Чорне море. Площа УСРР становить понад 450 тисяч кв. клм, населення за переписом

[1] Назва „Україна", „український" дуже давнього походження. В іпатському літопису від 1213 р. читаємо: „Данило (Галицько-Волинський князь)... Ѣха с братом и прия Берестий и Верещин и Столпъе. Комов и всю Украину". Київське князівство звалося ще „Русь". Пізніше, коли політичний центр перейшов до Москви, а Київ став занепадати, туди переходить і назва „Русь". Греки в своїх дипломатично-торговельних зносинах називали Московську державу „Велика Русь", а Київські землі—„Мала Русь". Коли Україна опинилася в складі Російської держави, царський уряд став офіційно називати її „Малоросія". Але ця назва на Україні не прищепилася, і її тепер не вживають.

1926 р.—29 міл. душ, з них українців—понад 23 міл., або 80% Наша республіка трохи менша за Францію (551 тис. кв. клм.) і Німеччину (472 тис. кв. клм.), більша від сучасної Польщі (380 тис. кв. клм., населення 27 міл.), в $3^1/_2$ рази більша від Чехо-Словаччини (141 тисяча кв. клм., нас. 13,6 міл.). Отже, УСРР є середня розміром европейська держава. Але українців багато живе ще поза межами УСРР. Під Польщею: Східня Галичина, західня частина Волині, Полісся, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина — разом 137 тис. кв. клм. території і майже $7^1/_2$ міл. української людности. Під Румунією — Буковина, Холмщина, Сигетська округа,—усього 10,4 тис. кв. клм. і понад $1^1/_2$ міл. душ. Під Чехо-Словаччиною— Закарпатська Україна, що має 12,5 кв. клм. території й понад 600.000 душ населення. Крім того, українці ще живуть великими колоніями в Америці (в Бразилії, в Аргентині, в Канаді та в Сполучених Штатах). Переписом 1926 р. виявлено, що дуже багато українців, щось із 8 міл. душ, живе в інших союзних республіках: на Далекому Сході (Зелений клин), на Північному Кавказі, на Кубані, в частині Донщини, Вороніжчини й Курщини, в Саратівщині, Самарщині й Астраханщині. Усього українців на цілому світі набереться мабуть із 40 міл. душ. Кількістю українці стоять на другому місці серед усіх слов'янських народів. На першому місці великоруси—щось із 65 міл., на другому—українці—близько 40 міл., третє місце належить полякам — щось із 20 міл., на четвертому місці серби—близько 10 міл., далі йдуть білоруси—9 міл., чехи—понад 8 міл.,

болгари—5 міл., словаки—2½ міл., словінці—1½ міл. кашуби—300 тис., лужичани—100 тис.

В межах УСРР всі мови є рівноправні. 6 липня 1927 року від ВУЦВК та РНК УСРР видано „Положення про забезпечення рівноправности мов та про сприяння розвиткові української культури". В першому пункті цього „Положення" сказано: „Мови всіх національностей, що залюднюють територію Української Соціялістичної Республіки, є рівноправні". Але радянський уряд українській мові надає переважного значення. В четвертому пункті читаємо: „Відповідно до переважного числа людности в УСРР, що говорить українською мовою, обрати, як переважну мову для офіційних зносин, українську мову". 17-й пункт: „В усіх державних установах та організаціях, як республіканського і місцевого, як і загальносоюзного значення на території УСРР, за винятком тих, що обслуговують виключно потреби національних меншостей, внутрішнє діловодство та рахівництво належить провадити українською мовою".

24-й пункт: „Судочинства в усіх справах судові установи УСРР повинні провадити українською мовою".

Пункт 7-й „Положення" говорить: „Потреби національних меншостей на території УСРР забезпечується загалом шляхом відокремлення їх в національно-територіяльні адміністративні одиниці". В таких національно-територіяльних одиницях „переважною мовою для офіційних зносин є мова відповідної національної меншости". Декрети, постанови та наказу

центрального уряду видаються за „Положенням“ неодмінно українською мовою та, крім того, російською мовою. Всі офіційні розпорядження та постанови на місцях друкуються українською мовою та мовами відповідних національних меншостей, якщо вони живуть на даній території. В 29 пункті „Положення“ сказано: „Мережу освітніх установ належить будувати, щоб людність кожної національности мала змогу дістати початкову (школи соцвиху) освіту своєю рідною мовою“.

Отже, як бачимо, радянський уряд, визнаючи українську мову рівноправною з усіма іншими на терені УСРР мовами, дбає про культурний розвиток усіх національностей, що живуть у нашій республіці, й дає можливість кожній національності говорити й учитися своєю рідною мовою. Проте, уряд сприяє розвиткові української мови, як мови переважної більшости населення УСРР. В усіх школах та дитячих будинках, де навчання провадять не українською мовою, за постановою уряду українська мова є обов'язкова дисципліна. В профшколах та в вищих шкільних закладах, крім шкіл нацмен, навчання провадиться українською мовою. „Всю наукову дослідчу роботу,—читаємо в 36-му пункті „Положення“,— та всі справи науково-дослідчих катедр та інших наукових установ в УСРР, за винятком призначених виключно для обслуговування потреб національних меншостей, належить провадити українською мовою“.

За цим „Положенням“ українська мова є мова нашого державного, громадського й наукового життя. Вона тепер має цілковиту можливість зростати й

розвиватись. Наші наукові заклади тепер багато працюють над удосконаленням української мови. При ВУАН ще з 1919 року засновано „Постійну комісію для складання словника української мови". Вона укладає академічні словники—російсько-український та українсько-російський. В комісії зібрано силу-силенну лексичного матеріялу, щось із 8.000.000 карток—414.000 укр. та 380.000 рос. укр. Вже видруковано І і ІІІ том (у двох випусках) академічного російсько-українського словника. Закінчити цей словник мають до 1933 р., він матиме 515 звичайних друкованих аркушів і вийде дев'ятьма випусками. Крім того, комісія готує до друку українсько-російський словник та великий тлумачний (толковий) словник української мови. В Інституті наукової мови укладають різні термінологічні словники наукових і технічних термінів та діловодства. Деякі з цих словників уже видруковано, інші незабаром мають вийти. В цих лябораторіях української мови з багатющих скарбів живої мови усталюють та систематизують сучасну українську літературну й наукову мову

ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Українська мова існує з давніх-давен. Вона є одна з багатьох сучасних окремих слов'янських мов, так само, як і українці належать до слов'янських племен. Порівняльне язикознавство слов'янських мов—це, коли вивчають різні мовні явища в мові та порівнюють їх із такими ж мовними явищами в інших мовах,—доводить нам, що всі сучасні слов'янські мови в більшій або меншій мірі подібні одна до одної, мають спільні риси. Це дозволяє припускати, що всі ці слов'янські мови утворилися з одної спільної праслов'янської мови. Колись, дуже давно, принаймні, до V століття нашої ери, всі слов'янські племена жили разом, спільним життям.

У науці є дві теорії про первісну батьківщину слов'янства. Відомий чеський учений Нідерле, а за ним і ціла низка інших дослідників гадали, що слов'яни прийшли з-під Карпат і жили спочатку в Галичині, на Поділлі, Волинщині та Поліссі, звідкіля вже й почали розселюватись. Цей погляд відомий у науці під назвою „карпатської теорії" прабатьківщини слов'ян. Видатний російський учений акад. Шахматов не погоджувався з цією теорією і висунув іншу думку про розселення слов'ян. За акад. Шахматовим первісні осади слов'янства й споконо-

вічна батьківщина всіх слов'янських племен була в басейні Західньої Двіни. Звідтіля слов'янські племена прийшли на Надвислянщину і вже з цієї другої прабатьківщини почали розселюватись. Як довго жили предки сучасних слов'янських племен спільним життям—не знаємо. Нам тільки відомо, що спершу відокремилась від слов'янських племен, так звана, західня група слов'янства. З цієї західньої групи утворилися сучасні слов'янські племена: чехи, поляки, словаки. Решта слов'ян якийсь час жила вкупі. Але вже наприкінці V століття, на початку VI століття починають розпадатись ці слов'янські племена на дві групи: південну й східню. Південна група слов'ян іде на південь, переходить річку Дунай і посідає ввесь Балканський півострів. З цієї групи походять сучасні слов'янські племена: серби, болгари, словінці. Східня група рушає на схід, доходить до Дніпра й тут оселюється. Трохи пізніше розпадається й ця група слов'ян. Частина східніх слов'янських племен відокремлюється й рушає з Наддніпрянщини на схід та на північ. З цих племен утворюються згодом сучасні великоруси й білоруси. Предки українців лишилися на тих землях, де вони живуть і тепер. Отже, можна сказати, що предки українського народу прийшли на Наддніпров'я ще в VI столітті, пізніше потроху розширилися на всю сучасну етнографічну українську територію й живуть на ній до цього часу.

Яка то була спільна всім слов'янським племенам за часів їх спільного життя праслов'янська мова—ми не знаємо. Не знаємо докладно й того, як із

тієї праслов'янської мови утворилися сучасні слов'янські мови. Простежити розвиток якоїсь давньої мови ми можемо лише на писаних пам'ятках літератури. Коли є такі писані пам'ятки, можна, дослідивши їх, дізнатися й про мову даного народу, коли ж ніяких писаних пам'яток немає, то ми не можемо докладно знати й про давню мову. З часів спільного життя слов'янства ніяких писаних пам'яток не лишилося.

Письменство в слов'янських народів з'явилося далеко пізніше, коли кожне слов'янське плем'я мало вже свою відмінну й відокремлену мову. У нас, на Україні, письменство з'явилося разом із християнством. Правда, є деякі історичні дані, що стверджують, ніби у східніх слов'ян було письмо ще до християнства. Тут цікаве свідчення болгарського літописця чорноризця Храбра, що жив наприкінці IX стол. Цей чернець Храб писав, що східні слов'яни ще до того, як Кирило і Методій склали їм абетку, так звану, кирилицю, якою потім стали писати у нас, мали якісь знаки письма: „чертами и резами читаху и гадаху, погани суще",—говорить він про наших предків. Проте, ніяких пам'яток цього письма „чертами и резами" дохристиянських часів до нас не дійшло. Взагалі, пам'ятники письменства слов'янських народів збереглися з далеко пізніших часів. Українські пам'ятники є з XI ст.—це відомі „Ізборник и Святослава" 1073—1076 р. р., Остромирова євангелія 1056 р. тощо. В інших слов'янських племен пам'ятки старого письма збереглися ще з пізніших часів: у сербів тільки з XII ст., у чехів лише з XIII ст., а в поляків нема пам'яток письмен-

ства раніш за XIV ст. Це вже були ті часи, коли мови цих народів цілком відокремились від праслов'янської мови й до певної міри зформувалися в окремі мовні одиниці. Через це процес розпаду праслов'янської мови на окремі слов'янські мови, процес утворення й формування цих останніх ми можемо уявляти лише на підставі наукового порівняльного язикознавства. Учені язикознавці, або, як їх звуть, лінґвісти, вивчають і досліджують на старіших пам'ятках письма сучасні слов'янські мови, порівнюють мовні явища в окремих мовах між собою, досліджують усі ті зміни, що протягом часу відбуваються в кожній мові, досліджують закони цих змін і на підставі усіх цих даних роблять висновки про те, як слов'янські мови відокремлювались від свого основного пня—праслов'янської мови, як вони утворювались, формувалися й розвивалися.

У науці є дві основні теорії про те, як утворювалися й розвивалися мови взагалі в усіх народів. Познайомившись із цими теоріями, ми побачимо, як утворилися всі сучасні слов'янські мови і як виникла українська мова.

Перша теорія видатного німецького вченого Шляйхера. Зветься вона: теорія родового дерева, німецькою мовою—Stammbaumtheorie. Шляйхер доводить, що всі сучасні слов'янські мови виникли з одного слов'янського кореня—праслов'янської мови. Ота давня праслов'янська мова—це був основний пень, це було оте родове дерево, з якого згодом пішли окремі паростки й розвинулися самостійні

сучасні слов'янські мови. Отже, за Шляйхеровою теорією, українська мова це є паросток праслов'янської мови. Так само й усі сучасні слов'янські мови є паростки з одного праслов'янського дерева. Треба сказати, що не всі вчені з Шляйхеровою теорією погоджуються тому, що не всі мовні явища й факти, не всі ті зміни й процеси, що відбувалися в слов'янських мовах, можна нею пояснити.

Мабуть далеко правильніша й правдивіша є друга теорія теж німецького вченого Шмідта. Учені язикознавці, досліджуючи сучасні живі мови різних народів, прийшли до тієї думки, що жива мова окремого якогось народу, та мова, що нею говорить населення, не є цілком суцільна й одноманітна. Візьмімо, наприклад, сучасну українську мову. Наша літературна мова до певної міри однакова. В окремих письменників ми знаходимо тільки зовсім невеликі відмінні риси в мові. Тимчасом народня українська мова не скрізь на всій території України однакова. Той, хто знає живу українську народню мову, одразу пізнає людину з Чернігівщини, з Поділля, ніколи не помилиться на полтавцеві і не переплутає селянина з Херсонщини з селянином із Київщини. Бож у нас неоднаково говорять на Волині й на Херсонщині, у Полтавщині й на Чернігівщині. У мові цих місцевостей є, хоч правда, не дуже великі, діялектичні особливості. Навіть більше. Мова жителів одної якоїсь округи й то буває не цілком однакова. На Чернігівщині, наприклад, у Сосницькому районі не так говорять, як у Городнянському, а в Борзенському не зовсім

так, як у Сосницькому. Сосничани кажуть „пуд лавкую", а городняни—„пад лавкаю", борзенці—„кінь", а сосничани—„куинь". Буває навіть так, що в сусідніх селах є невеликі особливості в мові, чи то в наголосі, чи то в вимові, чи в окремих словах. Одне слово, ми бачимо, що жива українська мова не скрізь цілком однакова. Так само не цілком одномасна мова і в інших народів. Великороси, наприклад, на півдні „акають", а на півночі „окають", у Московській губерні не так говорять, як у Вологодській, а в Архангельській інша мова, ніж у Саратовській губерні.

Той факт, що сучасні живі мови мають безліч окремих говірок, навів на думку вчених, що й ота давня праслов'янська мова не була цілком однакова, що вона складалася з багатьох, мало відмінних одна від одної, говірок. Усі ці говірки становили разом одну мову, але ця мова не була цілком суцільна. Коли ми це будемо мати на увазі, то й процес відокремлення та утворення сучасних слов'янських мов із отої неоднакової й неодномасної праслов'янської мови матиме інший характер. Ми тепер мусимо пристати на ту думку, що слов'янські мови виникли не з одного пня або родового дерева, як це доводив Шляйхер, а вони розвинулися з отих мало відмінних і мало помітних окремих говірок і діялектів, що вже були за тих давніх часів у праслов'янській мові. Шмідт так і пояснює своєю теорією, яку він назвав т е о р і є ю х в и л ь, або, німецькою мовою, Wellentheorie, процес утворення сучасних слов'янських мов. За Шмідтовою теорією

виходить так, що спільні риси в сучасних слов'янських мовах, подібність, до певної міри, їх одна до одної говорять за близьке територіяльне сусідство предків цих мов, тобто про спільне життя слов'янських племен.

Кожна мова не є щось закостеніле, незмінне. У кожній мові протягом її життя виникають нові мовні явища, повстають різні зміни, мова живе, розвивається. Так було й у праслов'янській мові, або, краще, в усіх тих говірках, що разом складали праслов'янську мову. У різних пунктах території, де говорять цією мовою, виникають різні зміни. Ці зміни з того пункту, де вони повстали, поволі поширюються на ближчу сусідню територію, в один бік менше, в другий—більше. Поширення цих змін з основного пункту на всю околишню територію подібне на те, як на поверхні води розходяться в бусі боки хвилі, коли кинути в воду камінь. Том Шмідт і назвав свою теорію „теорією хвиль". Що більша територія, на якій живе даний нарід, то цілком природньо, що в мові цього народу буде більше діялектичних особливостей.

Неоднакові природні умови по-різному впливають на мову населення й спричинюються до різних у ній змін. Великою мірою неоднаково впливають на мову, спричиняючи в ній цілком різні мовні процеси й зміни, неоднакові соціяльні, економічні й побутові умови життя народу. Що більше розвинене суспільство, то більшої ваги і впливу на мову набирають соціяльні й економічні чинники, а вага і вплив природніх умов меншає. Коли якісь

народи живуть однаковим соціяльним і економічним життям, то й у мовах цих народів, якщо вони близькі й подібні одна до одної, відбуваються однакові зміни. Може бути навіть так, що з кількох діялектично відмінних говірок може утворитися одна мова. Так було, наприклад, у грецького народу. Коли він у III ст. до Р. Х. жив спільним життям, то з кількох грецьких наріччів утворилася єдина загальногрецька мова. І навпаки. Якщо якийсь нарід живе неоднаковим соціяльним і економічним життям, то й у мові цього народу, під впливом різних соціяльних і економічних чинників, починають відбуватися неоднакові зміни. Тоді колись єдина мова цього народу може розпастися на окремі наріччя, а ці наріччя можуть розвинутися в окремі мови.

В основі цих змін, що відбуваються в мові під впливом соціяльних і економічних чинників, лежить праця людини, тобто боротьба за існування. Залежно від умов та характеру цієї праці або, як кажуть, залежно від виробничих сил країни розвивається й мова даного народу, набирає тих чи тих характерних рис і особливостей. Що розвиненіші форми господарства даного народу, то багатша й розвиненіша буде мова цього народу. Культурні народи мають далеко багатші мови, ніж народи відсталі й некультурні. Сучасна інтеліґентна людина вживає у щоденному житті тисяч із п'ять, шість слів, а якийсь дикун із племени бушменів, що має примітивні форми господарства, знає всього 300-400 слів. Форми господарства кла-

дуть свій відбиток на мову народу. Скотарські племена Центральної Африки, наприклад, одним словом передають і блакитний колір неба й зелений колір трави. Тимчасом на означення різних відтінків шерсти своїх корів вони мають зо два десятки слів. Зрозуміло, що ці племена дуже мало цікавляться принадним блакитним небом і далеко більше уваги віддають своїм коровам, бо ці корови є джерело їх існування. Так само в тубільців Гаваї є тільки одне слово „альобр“ на означення поняття любови, дружби, поваги й приязні, проте, вони мають дуже багато слів, щоб відрізняти напрям і силу вітру, бо вони рибалки й докладні відомості про вітер потрібні їм для їх господарської діяльности.

З усього цього видно, яка величезна вага форм господарства, умов праці людини в розвиткові мови. Як зростають виробничі сили народу, то зростає, розвивається і мова. Усякі зміни в господарській діяльності людини, удосконалення форм праці неминуче спричиняють відповідні зміни й у мові даного народу. Знаючи про велику вагу для розвитку мови природничих умов, а особливо величезне значення соціяльних і економічних чинників, ми тепер легко зрозуміємо, як колишня праслов'янська мова розпалася на цілу низку наріччів і як із цих наріччів утворилися й розвинулися сучасні слов'янські мови.

Як тільки слов'янські племена стали розселюватися, як тільки вони опинилися в неоднакових природничих умовах, це одразу мусило спричинити неоднакові зміни в їх мові. Колишня праслов'ян-

ська мова стала переживати неоднакові мовні процеси. По розселенні слов'яни, опинившись в інших природничих умовах, стали жити й іншими формами життя соціяльного й економічного. Перш слов'янські племена жили спільним життям, так званим, родовим побутом, а тепер вони починають жити державними формами життя. Суцільна маса, так званого, родового колективізму розпадається на окремі соціяльні й клясові групи, удосконалюються засоби виробництва, складнішає економіка. Різні форми господарської діяльности окремих слов'янських племен впливають на мову і спричинюють у ній відповідні зміни, поглиблюючи й збільшуючи усі ті діялектичні відміни й особливості, що в зародкові, можливо, були ще в праслов'янській мові. Мова переживає вже неоднакові зміни, ця неоднаковість де-далі більшає і, кінець-кінцем, з колишніх невеликих діялектичних особливостей поволі утворюються й формуються окремі й цілком самостійні мови. Звичайно, на розвиток мови впливають і інші причини, як от культурні впливи сусідніх народів, розвиток науки, освіти. Докладніше про це буде в дальших розділах.

Колишня праслов'янська мова розпалася на три групи: південно-слов'янська група—до неї належать мови болгарська, сербська та словінська. Західньо-слов'янська група об'єднує такі мови: чеську, словацьку, польську, кашубську, лужицьку й полабську (полабські слов'яни жили десь коло річки Ельби або Лаби, як її звали раніше; мова їх тепер уже вимерла). Східньо-слов'янська група, куди вхо-

дять мови: великоруська, українська й білоруська. Порівняльним язикознавством встановлено, що поміж мовами одної групи багато більше спільних рис, ніж поміж мовами різних груп. Приміром, українська мова багато в чому подібна до мови білоруської й російської, бо вона до цих мов стоїть найближче. Звичайно, чимало є спільних рис мови української і з іншими слов'янськими мовами: з словацькою, чеською, сербською, словінською, з болгарською та з польською.

Коли саме діялектичні особливості праслов'янської мови настільки побільшали, що стало можна вже говорити про окремі слов'янські мови, точно встановити неможливо. У всякому разі, можна сказати, що вже за часів розселення слов'ян, тобто на початку V століття, в мові окремих слов'янських племен були деякі відміни. Цілком зрозуміло, що по розселенні ці відмінні діялектичні риси дедалі більшали. Наукове язикознавство припускає, що східня група слов'янських мов, із якої утворилася й українська мова, якийсь час існувала, як спільна східньо-слов'янська прамова. Проте, вчені гадають, що цей період спільної східньо-слов'янської прамови був дуже невеликий. Після VI ст. східньо-слов'янської прамови, як суцільної мови, вже не було, вона розпалася на три наріччя, що з них утворилися мови: українська, російська й білоруська.

Отже тепер ми можемо сказати, що українська мова існує, як окрема мова, ще з VI століття нашої ери. Як бачимо, вік української мови досить по-

важний—вона прожила 1300 років. Звичайно, 1300 років тому українська мова не була така, яка вона тепер, так само, як усі інші слов'янські мови не були тоді так розвинені й відокремлені, як за наших часів. Вона мала далеко більше спільних рис з іншими слов'янськими мовами, ніж тепер їх має. Проте, й за тих давніх часів українська мова була цілком відокремлена від інших мов. Вона жила своїм самостійним окремим життям, у ній відбувалися такі зміни, яких не було в інших слов'янських мовах. Вона розвивалася й зростала.

У житті української мови були періоди її розквіту і, під впливом чужих ворожих елементів, тимчасові моменти занепаду. Але ці чужі стихії не змогли зупинити розвитку української мови, не змогли її обмежити й вивести з ужитку. Вона дожила аж до наших днів, коли за інших соціяльних і економічних умов, за доби соціяльної революції, що забезпечила всім народам Радянського Союзу вільний і необмежений розвиток, вона має цілковиту змогу буйно зростати й розвиватись.

ГОЛОВНІШІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ[1]

Київська доба (X—XIII ст.).

По розселенні слов'янських племен предки нашого українського народу в X ст. створили велику Київську державу. Форми тривалого державного життя сприяли розвиткові сільського господарства й виробництва. У сільському господарстві населення починає вживати досконалішого сільсько-господарчого знаряддя—дерев'яний плуг, часом із залізним лемешем, борону, рало тощо. Поруч із розвитком рільництва розвивається ремесло всяке: бондарство, столярство, кушнірство, лимарство, ткацтво, шевство та ганчарство. Ця господарча діяльність людности впливає й на мову населення.

На той час мова українська вже цілком відокремилась від праслов'янської мови. Вона починає роз-

[1] В цьому розділі автор не ставив собі завдання докладно висвітлювати етапи розвитку української літературної мови та аналізувати мову кожної доби. Це є лише коротенький популярний нарис про основні моменти й головніші характеристичні риси в розвиткові української літературної мови. Тим т. т., що хотіли б докладніше обізнатися з цим питанням, рекомендуємо такі книжки з історії укр. мови:

П. Житецький „Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII в.в." ч. I. Киев 1889 г.

зиватись у зв'язку з розвитком господарчої діяльности людности цілком самостійно й незалежно від інших слов'янських мов. Колишній родовий колективізм, яким жили наші предки раніше, розпадається. Суспільство поділяється на окремі клясові групи. Це позначається й на мові. Коли прислухатися до сучасної мови окремих суспільних кляс, то можна помітити, що в мові кожної кляси є свої відмінні й характеристичні риси. Селянин говорить не так, як міський робітник. У селянина конкретна ділова мова, з перевагою сільсько-господарчого лексикону, говорить він повільно, спокійно. Робітник розмовляє інакше. Він часто вживає слова-назви різного знаряддя свого виробництва, любить скорочені фрази, він не від того, щоб укинути в розмову якесь „учене" слівце, недавно вичитане або почуте з промови. Ще інакше розмовляє освічена людина—інтеліґент. Його мова абстрактна, з силою-силенною чужомовних слів і термінів. Навіть професія людини позначається на його мові. В учителя є свої своєрідні слова й вислови, у лікаря свої інші, у залізничника ще інші й т. д. Усім відомо, що є, так званий, блатний жарґон люмпен-пролетаріяту, в якому багато слів таких,

Богумил и Житецький. „Начерк історії літературної укр. мови" журнал „Україна" 1914 р. кн. 2.

Проф. Є. Тимченко. „Курс історії українського язика". ДВУ. 1927 р.

К. Німчинов. „Український язик в минулому й тепер". ДВУ. 1925 р.

Ак. Ол. Шахматов ак. Аг. Кримський". „Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо українщини XI—XVIII в в." Київ. 1922 р.

що не кожна людина їх і зрозуміє. Одне слово, можна сказати, що кожна кляса має в своїй мові дуже багато відмінних і своєрідних рис.

Отже, клясове розшарування суспільства за доби Київської держави поклало свої виразні ознаки на мову цих окремих кляс. З'явились нові поняття, нові слова. Виникли такі поняття, як „смерд", „холоп", „закуп", „князь", „боярин", „житиє люди", „нарочитиє люди" та інші. Кожна кляса говорила своєю, трохи відмінною мовою. Владні, освічені кляси суспільства вживали літературної мови, а простий нарід говорив народньою мовою. На розвиток мови впливає не тільки господарча діяльність народу та форми суспільного життя. Багато важить іще і вплив сусідніх культурних народів. Кожний нарід заходить у взаємини з іншими народами. Зв'язки поміж народами підтримуються або торгівлею, або просто взаємнами, культурними впливами. Ще обмінюються народи культурними впливами підчас воєн та збройних сутичок. Давня українська літературна мова, мова владних кляс—князів, бояр та духівництва—виробилася, власне, із старо-болгарської мови. У X ст. на Україні з'явилося християнство. Прийшло до нас воно із Візантії. Разом із християнством виникло й письменство. Повстала потреба на різну церковно-богослужебну літературу. Богослужебна література була писана грецькою мовою, чужою українцям і незрозумілою. Треба було якось цю незрозумілу літературу пристосувати до вжитку на Україні. У Болгарії ще раніше цю грецьку літературу поперекладали на старо-болгарську мову, що

була тоді досить близька до мови української, і в такому вигляді ця перекладна церковна література поширилася на Україні. Отак от старо-болгарська мова стала в нас мовою церковного письменства, а потім і взагалі мовою освіченої верстви суспільства. Освіта тоді розвивалася переважно на релігійному ґрунті, при церквах та монастирях. Учились теж старо-болгарською мовою. Отже, всі освічені люди Київської Руси говорили й писали цією старо-болгарською, або, як її ще звуть, церковно-слов'янською мовою. Майже вся наша стародавня література писана теж цією мовою. Простий нарід був неписьменний і говорив своєю народньою мовою.

Можна сказати, що в Київській Русі було, власне, дві мови: книжна, церковно-слов'янська мова освічених шарів суспільства—духівництва, князів, купецтва й жива народня мова простого народу. Ця народня мова й була, власне, українська мова. Пізніше церковно-слов'янська мова разом із культурними впливами з Київської Руси зайшла й у Великоросію, де її вживали, як літературну мову аж до XVII ст. та ще й тепер трохи змінену вживають у церкві.

Українська народня мова жила й розвивалася в межах української території. Жива народня мова потроху просочувалася крізь суху скаралущу старо-болгарської мови й у твори стародавнього письменства. Можна вказати цілу низку літературних пам'яток за доби Київської держави, що на них виразно позначився вплив народньої мови. У цих пам'ятках ми знаходимо окремі народні українські слова, фра-

зеологічні звороти тощо. Такі пам'ятки з ознаками народньої мови є літописи, ділові документи, князівські грамоти та, так звана, дружинна поезія. Особливо цікавий нам з цього погляду найкращий твір XII ст. „Слово о полку Ігоревім", хоч і дійшов він до нас у копії росіянина.

Цей твір невідомого автора, написаний надзвичайно художньою й образною мовою, показує нам усе багатство, усю різнобарвність тодішньої народньої української мови. Елементи народньої мови рясно розкидані по всьому творі, вони його прикрашують і оживляють, надають йому художности й поетичности, а разом і свідчать про те, яка розвинена й багата була вже тоді жива народня наша мова. Щоб довести, що елементи народньої мови в творі „Слово о полку Ігоревім" справді є елементи української народньої мови, подаємо деякі приклади: „Другого дні велми рано кровавыя зори свѣт повѣдают". „Ничить трава жалощами, а древо с тугою к земли преклонилось". „Уже, княже, туга ум полонида". „Великый княже Всеволоде", „Ты буй Рюриче и Давыде". „Загородите полю ворота своими острыми стрѣлами, за землю Рускую, за раны Игоревы". У цих прикладах бачимо цілком народні українські слова: „вельми", „ничить", „жалощі", „тугою" й цілі звороти: „уже, княже, туга ум полонила". Помічаємо граматичні форми, що властиві й сучасній українській мові, як, наприклад, форми кличного відмінка: „княже", „Всеволоде", „Рюриче", „Давиде", присвійні форми прикметника—„за раны Игоревы".

Той факт, що жива народня мова проходила в твори літературні, писані загалом мовою церковнослов'янською, дає можливість дослідити й усі ті зміни, що відбувалися за тих часів у мові українській. Правда, ця література була писана правописом, пристосованим до старо-болгарської мови, і цей правопис часом не віддавав тих змін, що вже позначилися в мові народній. Проте, переписувачі старих книг правопис раз-у-раз пристосовували до своєї мови, фіксуючи на письмі мовні зміни. З пам'яток XI—XII ст. видно, як починають змішувати на письмі букви *ѣ* та *и*, буквы *ъ* та *и*. Це означало, що *ѣ* вимовляли вже близько до нашого сучасного *і*, а із *ъ* та *и* утворювався середній звук, що ми його віддаємо тепер на письмі буквою *и*. Ще цілий ряд фонетичних явищ, властивих сучасній українській мові, що почалися з давніх-давен, зафіксовано в пам'ятках XI—XII ст. З них головніші такі: міна *у* на *в*, приставні *в*, *г*, *й*. Перехід *е* в *о* після шиплячих перед дальшим твердим складом, міна звуків *г*, *к*, *х* на *ж*, *ч*, *ш* та на *з*, *ц*, *с*, ствердіння *р*, перехід складу *ол* на *ов* (вовна, довгий, повний) форми кличного відмінка, форми майбутнього часу дієслів—*хотітиму*, закінчення дієслів 1-ої особи множини на *мо*, ствердіння губних та шелесних початок переходу *о*, *е*, в закритому складі в *і* (через дифтонги або двозвуки — куонь), утворення форм—*життя*, *знання* та багато інших. Деякі з цих процесів почалися дуже давно, ще перед тим, як з'явилося письменство, інші виникли в XI та XII століттях. У тім часі зростала, ширилась та міцніла Київська держава, розквітала християнська культура та

письменство, розвивалась і збагачувалась українська мова, просочуючись потроху й до тогочасного письменства.

Елементи народньої мови в письменстві дають нам уявлення про стан, характер та розвиток тогочасної української мови.

ЗРАЗКИ СТАРОДАВНЬОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Уривок із життя Теодосія Печерського

Въ единъ отъ дни (Теодосій) вниде въ храмъ (князівську світлицю) идѣже бѣ князь сѣдя и се видя многия играюща прѣдъ нимъ овы гусльныя гласы испущающемъ, другыя же органныя гласы поющемъ и веселящем я, якоже обичай есть предъ княземь. Блаженный же бѣ въскрай его сѣдя и долу нича рече къ тому: „то будеть ли сице на ономъ свѣтѣ". Тъ же словамь блаженнаго умилися, повелѣ тѣмъ престати отъ таковыя игры"

Уривок із літопису

Заложи Ярославъ город—великий (Київ); у него же града суть Златая врата; заложи же и церковь святыя Софья митрополью... И при сем нача вѣра хрестьянская плодитися и разширяти, и и черноризьцѣ почаша множитися и манастиреве починаху быти. И бѣ Ярославъ любя церковныя уставы, попы любяще повелику. излиха же черноризьцѣ, и книгамъ прилежа и почитая е часто в нощи и в дне и собра писцѣ многы и прекладаше отъ Грекъ на словѣньское письмо, и списаша книгы многы, и списка, ими же научащеся вѣрния людье наслажаются ученья божественнаго. Яко же бо се нѣкто землю разореть, другый же насѣеть, ини же пожинають и ядять пищу безскудну; тако и сь; отець бо сего Володимеръ землю взора и умягчи, рекше крещеньем просвѣтивъ, сь же насѣя книжными словесы сердца вѣрных людей, а мы пожинаемъ ученье пріемлюще книжное. Велика бо бываетъ полза отъ ученья книжного; се бо суть рѣки напаяющи вселенную, се суть исходища мудрости...

Уривок із „Слова о полку Ігоревім“

Копіа поютъ на Дунаи.
Ярославнынъ гласъ слышитъ:
Зегзицею незнаемь рано кычеть.
„Полечю, рече,
Зегзицею по Дунаеви,
Омочю бебрянъ рукавъ
В Каялѣ рѣцѣ,
Утру князю кровавыя его раны
На жестоцѣм его теле.
Ярославна рано плачетъ
В Путивлѣ, на забралѣ,
Аркучи:
„О, вѣтрѣ, вѣтрило!
Чему, господине,
Насильно вѣеши.
Чему мычеши
Хиновскыя стрѣлкы
На своею негрудною крилцю
На моея лады вои?
Мало ли ти бяшетъ
Горѣ под облакы вѣяти,
Лелѣючи корабли
На синѣ морѣ?
Чему, господине,
Мое веселіе по ковылію развѣя?

Литовсько-польська доба (XIV—XVI ст.ст.)

В основі добробуту Київської держави була зовнішня торгівля, бо Київ стояв на дуже вигідному економічно місці, на великому торговельному шляху „из варяг в греки“. Київські землі провадили широку торгівлю із східніми народами та з Візантією, куди їздили річкою Дніпром через Чорне море. Від цієї торгівлі Київська держава росла,

міцніла й багатішала. Але ось 1203 року хрестоносці руйнують Царгород, і торговельні шляхи міняють свої напрями. Південний шлях іде безпосередньо Середземним морем, а другий, північний шлях, проходить через Ганзу (німецьке торговельне місто на березі Балтицького моря)—Новгород—Москву—Каспій. Головна торгівля зосереджується в Венеції та в Ганзі, Київ залишився осторонь від торговельних шляхів, зовнішня торгівля його припиняється, через це Київська держава починає убожіти й занепадати. Ворожнеча поміж князями та боротьба їх за Київське князівство ще більше сприяє занепадові Київської Руси. Коли Київська держава занепала, тоді збільшилась небезпека від кочовників, половців та печенігів, що раз-у-раз нападали на Київські землі й руйнували їх. Ось як характеризує занепад Київської Руси автор „Слова о полку Ігоревім":

Гей застогнав, браття, Київ тугою, а Чернігів напастьми
Розлилася туга по Руській землі,
Печаль сильна тече через землі Руські,—
А князі самі між собою коромолу ковали,
А погані з побідою набігали на Руську землю.

Татарська навала XIII ст. остаточно доконала Київську державу, погромивши 1240 року м. Київ. Татари знищили стару християнську культуру та припинили культурний розвиток Київської Руси. Заможні верстви суспільства—князі, бояри, духівництво — тікали від татар у Литву та на північ, вивозячи з собою цінні культурні пам'ятки й твори письменства. Це збільшувало культурні впливи

Київської держави, що були й раніше, на сусідні народи—на Литву і особливо на північні нові державні центри, як от Ростово-Суздальське князівство, а пізніше на Москву. Чернігівські князі тікають у давню землю вятичів, де в XIII і XIV ст. ст. втрачають своє політичне значення і стають, власне, великими поміщиками. На Україні лишалося тільки бідніше населення, що жило під татарською зверхністю. Хоч татари міцно й на довгий час осіли на українській території, проте, татарська мова великого впливу на мову українського народу не мала через те, що вона була зовсім іншого кореня й складу. Від татар наші предки переймали лише окремі слова, які збереглися й до наших часів, але це суцільности української мови не порушувало й ніяких змін у ній не робило.

Ще один момент прискорив занепад Київської Руси—це утворення нових економічних і політичних центрів. У XII ст. відокремлюється від економічного впливу Києва Новгородська земля. Виникає Ростово-Суздальське князівство, що навіть веде боротьбу з Києвом. 1169 року суздальський князь Андрій здобув Київ і люто погромив та пограбував його. Виростає Галицько-Волинська держава, що дуже рано відірвалася від Київських земель. На якийсь час центр державного й політичного життя українського народу переходить до Галицько-Волинського князівства. Але Галицько-Волинська держава довго існувати не змогла. Хоч татари й не дійшли до Галицько Волинських земель, проте, після татарської навали Галицько-Волинська держава опи-

нилась в замкнутому кутку. Шлях до Чорного моря перетяли татари, зносини з Угорщиною відгороджен Карпатськими горами, на шляху до Західньої Европи лежить Польща. В таких обставинах Галицько-Волинське князівство не могло економічно розвиватися. Серед боярства повстало питання про орієнтанцію, щоб прилучитися до якоїсь іншої держави. Після деякої внутрішньої боротьби Галицько-Волинська держава об'єдналася з Литвою. Частина галицьково-линських земель переходить під Литву ще з 1340 р. Пізніше Литва об'єднала майже всі українські землі, крім Галичини, Сіверщини й Холмщини. А коли Литва 1385 р. склала унію з Польщею, то Галичину й Холмщину приєднано до Польщі. У такий спосіб всі українські землі опинилися в складі Литовсько-Польської держави.

У Литовській державі були дуже міцні українські культурні впливи. Ще за часів татарської навали до Литви повтікали, як ми знаємо, заможніші й культурніші та освіченіші верстви українського суспільства. Вони попривозили з собою культурні скарби й твори українського письменства. А що литовський нарід був далеко менше культурний від українського, то українські культурні впливи широко розійшлися по всій Литовській державі. Українська мова теж була далеко розвиненіша й культурніша від литовської. Вона стала в Литві за офіційну державну мову. Нею говорили вищі верстви суспільства, вона ввійшла в ужиток законодавчий, нею складали закони й статути, її вживали в державних установах. Вона стала мовою актовою й ужи-

валася в судових та юридичних канцеляріях. Маємо цілий ряд пам'яток, писаних цією українською мовою, як от різні князівські грамоти, „Судебник" князя Казіміра 1468 р. та відомий „Литовський Статут".

У „Литовському Статуті" сказано, що „руська мова" тобто українська, є обов'язкова для всіх державних установ. „А писар земъский,—читаємо в цьому „Статуті"—мает по руску литерами и словы рускими вси листы, выписы и позвы писати, а не иншимъ языкомъ и словы".

Українською ж таки мовою провадили різні міжнародні дипломатичні зносини з Москвою, з татарами, з Молдавією тощо. Одне слово, українська мова була загальновизнана й загальновживана не тільки серед українського боярства, а навіть і серед литовської аристократії, що залюбки говорила нею у своєму щоденному житті. Кожна освічена людина вважала за свій обов'язок навчитися української мови і вміти нею писати й розмовляти. Така була велика перевага в Литві української культури й мови. Це владне становище української мови в Литовській державі відбилося й у тогочасній поезії. Ось уривок з одного віршу:

Польська квітнет латиною,
Литва квітнет русчизною,
Без той в Польщі не пребудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.

Такий виключний вплив української мови в Литовській державі був аж до кінця XVI ст., до Люблинської унії 1569 р.

Ця, уживана в Литовській державі, українська

мова витворилася з давньої старо-болгарської, або церковно-слов'янської мови, що дуже змінилася й стала наближатися до народньої мови.

Елементи народньої мови, що просмоктувались до старої книжної мови ще з XI — XII століття, тепер чим-раз частіше й більше, навіть несвідомо для самих переписувачів, увіходять до цієї мови, змінюючи її й наближаючи до розуміння ширших кіл людности. На ній позначилися впливи, власне, двох народніх мов: української й білоруської, які були ще дуже близькі одна до одної морфологічно й синтаксично. Політичний і культурний центр Литовської держави м. Вільно був близько до білоруської території, а українська мова мала, як ми знаємо, взагалі, великі впливи в Литві. Через це мова Литовської держави не була скрізь однакова. У місцях, територіяльно ближчих до українських земель, вона більше наближалася до української мови, у сусідніх територіях з білоруським народом вона була ближча до білоруської. А втім, ця ріжниця була невелика, бо й мова білоруська мало чим відрізнялася від української. Коли в XIV—XV ст. ст. процес наближення церковно-слов'янської мови до народньої був стихійний і несвідомий, то в XVI ст. народній елемент заводять у літературну мову цілком свідомо, намагаючись у такий спосіб ширити серед народу освіту. У половині XVI ст. з'являється переклад Пересопницької евангелії „з язика болгарського на мову рускую", потім пізніше другий переклад евангелії Хорошевської „с польского языка на рѣчь русскую".

Серед освічених людей бачимо свідомі намагання виділити свою мову в окрему одиницю й відокремити її від старо-болгарської мови та польської. Цьому наближенню старо-книжної мови до народньої сприяло й те, що під впливом реформаційних ідей епохи відродження та релігійного протестантизму, які докотилися з Західньої Европи на Україну, перемінився погляд на народню мову. Нею перестали нехтувати, стали її вживати для освіти народу, витлумачувати нею тексти, т. зв., св. письма. До того ж і сама народня мова чимало збагатилася й розвинулася.

З XV ст. на Україні розвивається грошове господарство, шириться торгівля, зростає реміснича техніка, стає виразніший поділ праці між містом і селом. У торгівлі чимраз більшої ваги набувають гроші, як посередник обміну продуктами людської праці. Грошове господарство допомагає зароджуватися й розвиватися всяким промислам. На Україні розвинулося багато всяких ремісників: різників, бондарів, ганчарів, лимарів, кушнірів, столярів, слюсарів, кравців, ткачів, шевців, пекарів, золотарів, будівельників, різьб'ярів, малярів, музик тощо. Ці ремісники організовуються в цехи, або братства, на зразок німецьких цехових організацій. Починають закладати різні промислові підприємства: варять сіль, будують тартаки, ріжуть дерево на матеріял, гонять смолу, виробляють поташ, будують гути, перші ґуральні, з'являються фабрики паперу. В 1560 роках починають уперше на Україні друкувати книги. Розвиток промисловости й нові умови праці впливають і на мову народню:

збагачують, лексику народню, змінюють склад і характер мови, пристосовучи її до нових економічних умов й господарчої діяльности людности. Запозичення німецької цехової організації та, так зване, Маґдебурзьке право, теж запозичене з Німеччини, що, як певну систему міського самоврядування, заведено по українських містах у XIV ст., сприяло поширенню в нашій мові багатьох німецьких слів термінів. Чимало цих німецьких слів лишилося в українській мові й до наших часів. Пізніше, під впливом поширення на Україні польської культури, багато потрапило до нашої мови слів польських.

Протягом XIV—XVI ст. ст. в українській мові відбувся цілий ряд фонетичних процесів і змін. Деякі з цих процесів, що почалися ще з X—XI ст. ст., тепер набувають певних і виразних форм, виникають інші мовні явища. В XIV ст. із чистих давніх звуків *о*, *е* в закритому складі з'являється звук *і* замість дифтонгів, або двозвуків *уо*, *іе*, що виникли ще в XII ст., дуже твердішають губні та пізніше шелесні, форма давального відмінка набирає закінчення *ові*, а не *ови*, хоч цей процес почався ще далеко раніше. В XV ст. ненаголошене *е* переходить в *и*, починають частіше уживати дієслівних форм на *увати* та ціла низка інших фонетичних явищ.

Усі ці фонетичні явища й процеси, що відбувалися в українській мові протягом XI—XII ст. ст. та XIV—XVI ст. ст., дають нам право сказати, що наша мова в головних ознаках своїх зформувалася ще за давніх-давен, ще до часів християнства й

письменности. Чимало цих характерних рис української мови зафіксовано вже в писаних пам'ятках XI—XII ст. ст. Пізніше вони дедалі більше поглиблювались, чимраз більше відокремлюючи українську мову від інших слов'янських мов.

ЗРАЗКИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XIV—XV ст.ст

Зразки мови юридичних актів XIV—XV ст. с г.

Мы, князь Семенъ Александровичъ великого князства своєго Киевскаго, ознаймуємо симъ листомъ нашимъ хто бы на него посмотрити, либо чтучи его слухати будетъ хотѣвъ, кому бы тое вѣдати потреба, ижъ мы дей, змиловавшися надъ слугою нашимъ, урожонымъ Єремиєю Шашкомъ, которой намъ великіе услуги своє и коштомъ немалимъ отдаетъ, про то, нагорожаючи єму самому, жонѣ и потомству его, при всюи отчизнѣ и дидизнѣ его земляной и при всѣхъ городищахъ и урочищахъ его зоставую и симъ листомъ моимъ надаю, котрыхъ продкове его отъ продковъ моихъ спокойне держали и оныхъ заживали: городища и урочища з рѣками и рѣчками и зъ ихъ прилеглостями...

Писанъ на Прилуце, за Днепромъ, Іюнь 12 денъ въ лѣто 6967.

(З жалованої грамоти 1459 року).

Мы, князь Володиславъ Опольскоѣ земли и Велунъскоѣ земли и Рускоѣ земли, господарь и дѣдичь вѣчный землямъ тѣмъ, самодержецъ, князь веле(и), нашею доброю волею и нашимъ добрым умышленъємь то єсмы вчинили. Взозрѣвши на нашего вѣрного слугу, именемь рекучи Ладомиръ Волошинъ, што же єсть намъ вѣрно послужилъ и єще служити будетъ, а про то, про єго вѣоную службу, дали єсми єму Горлѣ поле, што же лежитъ от(ъ) Бохуря болше милѣ,—то поле пустыня,—а Тарнавку рѣку, имивим с убою стороною, олиже до верха рѣки тоѣ, и поля вся, што суть по рѣцѣ тои, и все то, што коли княжѣнъя пустынѣ с убою сторону, и от(ъ) Бохуря лѣсы и дубровы и от(ъ) Ярославльскоѣ волости пустиню, лѣсъ и добровы и поля.

(Із жалованої грамоти 1378 р.).

Зразок мови з церковних пам'яток XVI ст.

Человѣкъ нѣкоторый маль два сыны. И рекль молодший сынъ отцеви: отче, дай ми достоиноую часть имѣніа. И розделиль имъ имѣніе. Не по многыхъ пакь дьнехь меншій сынь все забравши й пошоль в сторону далекую и тамъ потратиль все свое имѣніе. А колі южь все оутратиль, стался голодь великый въ оной то сторонѣ, а онь почаль недостатокь тръпѣти. И шодши присталь къ єдиномоу человѣкоу, живоучомоу въ ономь то мѣстѣ, который же то послаль его до села своего, абы пасль свинѣ. А онь южь бы быль радъ насытити чрево свое от рожець (або млоутомь, або отрубями) которыи єдали свинѣ, але й тыхъ никто не хотѣль ємоу дати. Тогды пакь пришоль всобѣ й рекль: о якъ єсть много наймитовь въ дому отца моєго а якь много маютъ хлѣба, а я тоут з голодоу погыбаю.

(Пересопницька єванг. 1556—1561 р.р.).

Розвиток української літературної мови в XVII—XVIII ст.ст.

Підо впливом реформаційних ідей та з практичного інтересу освіти широких мас народню українську мову де-далі заводять у літературу і в XVII ст. Освічені люди беруться й далі перекладати простою народньою мовою книги, т. зв., св. письма. З'являються переклади на народню мову, так званих, „учительных євангелій"—одна така євангелія була написана 1604 р., а друга—за часів Петра Могили, 1637 р. Здавалося б, що народня мова цілком заступить суху церковно-слов'янську книжну мову й назавжди запанує в літературі. Але через певні соціяльно-політичні причини цього не сталося. У XVII ст. Україна була під Польщею. Польські магнати немилосердно визискували й пригноблювали українське населення національно й еконо-

мічно. З величезним завзяттям український нарід починає боротьбу з польською шляхтою за свою національну й політичну незалежність та економічне визволення з-під влади панів. Ще з кінця XVI ст. по всій Україні вибухають козацько-селянські повстання проти польського панства.

Поруч із цією соціяльною боротьбою ще з другої половини XVI ст. розпочинається боротьба на релігійному ґрунті, що, власне, була продовженням соціяльно-економічної боротьби. Польське католицьке духівництво намагається завести на Україні унію. Українському народові годі було обмежитися самою но шаблею і рушницею—для цієї боротьби потрібна була інша зброя. За тих часів релігійним справам надавали дуже багато ваги, належність до православної церкви була разом і національною, а почасти й клясовою ознакою, бо католиками були польські пани, що одночасно були й клясові вороги правословного українського населення. Тому-то боротьба за церкву мала не лише суто-релігійний характер, а була ще боротьбою й за національну незалежність та соціяльне визволення українського народу. Щоб боротися з таким на богословських справах досвідченим ворогом, як католицьке духівництво, оборонцям православної релігії треба було мати добру зброю—розвинену й до богослужебних справ пристосовану мову. Проста народня мова за цю зброю релігійної бійки не могла правити. Раз те, що вона складалася з багатьох місцевих говірок і не була скрізь суцільна, а друге—в ній не вистачало відповідних слів і богословських термінів,

щоб виставити перед очі ворога всі тонкощі богословської науки. Через те православні богослови вдаються до старої книжної мови і з неї виковують собі літературну мову. Учені церковники й мудрі книжники вважали, що стара церковно-слов'янська мова від самого бога призначена на захист православної церкви. „Язык словенский,—каже Петро Могила, ректор Київської академії,—правдою божією основан, збудован и огорожен есть", а в латинській мові, що, як відомо, була зброєю в руках католицького духівництва,—„только лжа, поганская хитрость й фарисейство седит, почивает и обладает". До того ж церковно-слов'янська мова мала ще й ту перевагу, що її могли розуміти й інші слов'янські народи. „Русин либо сербин или болгарин в разуме языка словенского ведает и разумеет, чем спастися может",—констатує той же Петро Могила.

Проте, чистої старо-болгарської мови вчені богослови не могли використати, вона вже була непридатна для вжитку. Довелося взяти пізнішу церковнослов'янську мову, ускладнену й змінену впливами південно-слов'янських говірок, у, так званій, середньоболгарській редакції Ця мова й стала за літературну мову на Україні в XVII ст. та за зброю в боротьбі проти католицької церкви. Цією мовою писана вся, так звана, полемічна література, твори Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького й інших.

Релігійна боротьба вимагала не лише добре розробленої мови, але й взагалі культури та освіти. На Україні закладають школи, засновують академії,

що стали справжніми культурними вогнищами. Ще в другій половині XVI стол. князь Костянтин Острозький закладає відому Острозьку академію. У XVII ст. засновується славна Київська Могилянська академія. В українських школах вчилися не лише українці, туди приїздять набувати науки й інші народи: серби, болгари, великороси, навіть румуни. Цар Петро I, кажучи про те, що в Москві попи малописьменні, наказує 1698 року патріярхові „...и для того в обучение хотя бы послать 10 человек в Киев в школы". У Київській академії вчився й відомий російський поет та вчений М. Ломоносов.

Спочатку в наших академіях навчали тільки грецької та слов'янської мови, цураючись латинської науки й мови, де, мовляв, „лжа" і „поганская хитрость обладает". Проте, боротьба з католицтвом примушувала вживати і його власної зброї. Сила католицького духівництва була в латинській науці та в польській культурі. Довелося й нашим богословам вивчати латинську та польську мови. Ці мови починають викладати і в академіях. Тому за цих часів зайшло в нашу літературну мову багато польських слів та деякі синтаксичні форми з латинської мови. Правда, поміж польською й українською літературною мовою були обопільні впливи. Польська мова впливала на українську, а українська й собі позначалася на польській Тому утворилося багато таких слів, що були, власне, властиві обом мовам і в кожній з них однаково вживалися. Вплив народньої мови на літературну письменники намагаються тепер обмежувати. „Книги церковныя и все устави

словенским языком друкуйте,— пише Іван Вишенський,— евангелія и апостола в церкви на литургії простим языком не выворочайте".

Це обмеження народньої мови, що його обстоював навіть такий протестант і демократ, як Іван Вишенський, можна пояснити ще й тим, що тоді саме були часи зміцнення духовної реакції. Можновладна духовна аристократія свідомо відмежовувалась від народньої мови, злякавшись поширення освіти серед народніх мас. Проте, цілком визволитись від впливу народньої мови письменники тогочасні не могли, і в творах того ж таки Івана Вишенського ми знаходимо силу-силенну народніх слів і зворотів.

Мова Івана Вишенського ще цікава й характерна тим, що в ній багато його власних своєрідних і оригінальних новотворів. Ось зразок лексики Вишенського. „...Єще єси кровоїд, мясоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, ситоїд, сласноїд, маслоїд, пирогоїд, єще єси периноспал, м'якоспал, подушкоспал, єще єси тілу угодник, єще єси тілолюбитель, єще єси кровопрагнитель, єще єси перцолюбець, шафранолюбець, конфектолюбець, гортанограгель, млекопій..."

Народня мова проти волі авторів проходила в їх твори. Отже, можна сказати, що українська літературна мова XVII ст. утворилася з трьох елементів: церковно-слов'янської мови, народньої української та польської мови, зазнавши на собі впливу латинської синтакси. Вживали цієї літературної мови в політичних та богословських творах, у збірниках казаннів і в творах красного письменства. Серед

письменників бачимо бажання колишню літературну мову якнайкраще розробити й удосконалити. Ще наприкінці XVI ст. з'являється кілька граматик: Віленська граматика 1596 р., Львівська—1591 р. та граматика Лаврентія Зизанія—1591 р.

З усіх цих спроб найбільше значення мала граматика Мелетія Смотрицького, написана 1619 р., що була перекладена майже всіма слов'янськими мовами. Автор її дав гаразд розроблену систему слов'янської мови, завів свій правопис і граматичну термінологію. Граматика Смотрицького цілком задовольняла потреби людей освічених та навіть і мало освічених, бо була приступна, з деякими народніми формами й висловами. А термінологію і правопис Смотрицького перейняли й великороси. „Влияние граматики Смотрицкого,—пише проф. Архангельський,—действительно весьма ощутительно сказывается с половины XVII ст. не только на орфографии всей печатной, но и рукописной литературы московской. Смотрицкому, между прочим, в значительной степени принадлежала наша грамматическая терминология, удержавшаяся отчасти, несмотря на попытки Ломоносова изменить ее".

Щоб поширити знання тогочасної літературної мови серед народу, починають укладати слов'яно-українські словники. Найкращий з них—це словник 1627 р. Памви Беринди, родом молдаванина й відомого ученого. Ось як перекладав автор цього словника слов'янську мову українською: абіє—зараз, агница—овечка, балій—чаровник, бездна—безодня, безуміє—шаленство, благодарный—вдячний,

вервіє—стрічка, поворозки, вериги—пута, зѣница—зѣнка, человѣчок, зреница, исполин—велет, дужий и великий человѣк, орел—птах, который пятсотное лѣто обновляется жегом солнца и погорая в источницѣ воднѣ паки юн бывает. Ще кілька прикладів із „Лексикону" Лаврентія Зизанія 1596 р.: ангел—вѣстник, альбо повѣдач, балій—заклинач, чаровник, житница—стодола, клуня, смерч—оболок, которыя з неба спустившися воду з моря смокчет.

Не зважаючи на те, що письменники XVII ст. витворили свою книжну мову, відмінну від української народньої, з кінця цього століття та з початку XVIII ст. літературна мова стала наближатися до народньої. Цьому сприяла соціяльна боротьба на Україні, в якій брали участь широкі народні маси. Вплив польської мови ослабли, натомість в українській літературній мові де-далі більше починає рясніти народній елемент. Церковно-слов'янську мову вимовляють по-народньому, вживають чимраз більше народніх форм і висловів, уникаючи польських зворотів. Та цілком нашій книжній мові не пощастило зблизитися з народньою. Цьому став на перешкоді російський уряд.

У половині XVII ст., після революції Хмельницького 1648—1654 р.р. Україна об'єдналася в Москвою. Хоч Переяславська угода 1654 р. давала Україні цілковиту автономію, проте московський торговельний капітал дуже швидко заходився касувати автономні права українського народу. Касуючи політичну незалежність української держави, російський уряд винищує в нашій країні культуру та намага-

ється й ідеологічно завоювати її. Насамперед він дбає привернути до себе українських учених та письменників. Обдаровує їх грішми та коштовними дарунками. Таке облесне меценатство призводить до того, що українські письменники та вчені присвячують московським владним людям свої твори, пишуть голосні панегірики, а самі охоче йдуть на службу до московських царів.

У Москві дбають, щоб призвичаїти українських письменників до російської літературної мови. У їх творах виправляють мову на російський кшталт. Видаючи російською мовою 1709 р. „Беседи Іоанна Златоустого", видавці в передмові зазначають „а малороссийская примрачная речения изъяснихом обыкновенными". Складають підручники для українців „о произношении російских букв и о исправном тех же употреблении". Пишуть граматики, щоб полекшити українцям засвоювати російську мову. 1772 р. вийшла така граматика Переверзева під назвою: „Правила о произношеніи россійских букв, собранныя из разных грамматик". Така ж граматика виходить у Харкові року 1782. Зветься вона „Краткия правила російского правописания, из разных грамматик выбранныя и по свойству украинского диалекта для употребления малороссіянам дополненныя". Разом із такими досить невинними засобами русифікації російський уряд видає цілий ряд заборон проти української мови й літератури.

Ось один з таких наказів, виданий 1720 року. У ньому читаємо: „Вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатать: а оныя

церковныя старыя книги с такими же книгами справливать прежде печати с теми великороссійскими печатьми, дабы никакой розни и особого наречия в них не было". Якщо українські друкарі не додержували цього суворого наказу, їх за це штрафували. Так, 1724 року оштрафовано було архімандрита Печерської Лаври за те, що з Лаврської друкарні випущено книгу не „во всем с великороссійским сходную". У школах було заборонено вживати українських підручників, натомість запроваджувано російські граматики. У Київській академії заводять російську мову, і культурна вага академії підупадає. Усі ці русифікаційні заходи російського уряду призвели до повільного занепаду культури на Україні взагалі й, зокрема, до занепаду старої української літературної мови. У першій половині XVIII ст. вона ще держалася в козацьких літописах та хроніках, в офіційних документах, у творах історичного характеру та в приватному листуванні окремих освічених українців. У цій мові помічаємо всі характерні риси української літературної мови XVII стол. Але з 30 роках у ній дедалі більше починають рясніти російські слова, терміни й цілі звороти, а з кінця 60 років XVIII ст. вже нема зовсім пам'яток, написаних старою літературною українською мовою. Освічені українці, духівництво та інші владні кляси засвоїли російську літературну мову та дуже швидко асимілювалися з владними верствами переможної нації, щоб разом з ними гнобити трудящі українські маси, а наша стара літературна мова дедалі більше виводилась з ужитку.

ЗРАЗКИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ XVII—XVIII СТ. СТ.

Кто хочетъ казане учинити, найперше маетъ положити з письма святого тему, котра есть фундаментомъ всего казаня бо ведлуг темы: мусится повѣдати все казане, в котором знайдутся три части: першая часть еквордіумъ, початокъ, въ которомъ, казнодѣя приступъ чинитъ до самой речи, которую маетъ повѣдати... Другая часть наррація повѣсть, бо в той части повѣдаетъ южъ казнодѣя тое людем, що обѣщалъ повѣдати... Третья часть конклюзія, конецъ казаня... Старайся жебы всѣ люде зразумѣли тое, що ты мовишъ въ казаню. Можетъ кто спытати, гдѣ маемо взяти матерію, которои бысмо казане могли учинити? отказую: треба читати Библію, Животы святых, учителей... треба читати исторіи й кройники о розмаитыхъ панствахъ и сторонах, що ся въ них дѣяло и тепер щось дѣетъ, треба читати книги о звѣрахъ, птахахъ, гадахъ, рыбахъ, деревахъ, зѣлахъ, камѣняхъ, и розмаитыхъ водахъ, которыи въ морю, въ рѣкахъ и въ студѣняхъ и иншихъ мѣстахъ знайдутся и уважати ихъ натуру, власности и тои собѣ нотовати и апплѣковати до своей рѣчи, которую повѣдати хочѣшъ, до того читай казаня розмаитыхъ казнодѣевъ теперешнего вѣку и ихъ наслѣдуй...

(З книги І. Галятовського „Ключ Разумѣнія", 1659 р.).

О, епископи, епископи... Чи вам не досить іще тої неоціненої утрати, яку поношу я за вашим недбальством—таку величезну утрату в золоті й сребліі, в перлах і камінню дорогім в котрих я кілька десять літ тому пишалася, як найславній шая королева, убрана отцем вашим! Де тепер той безцінний камінь—карбункул блискучий, як світильник, що я носила в короні своїй між перлами, як мале сонце між звіздами—дом князів Острозьких, що свїгив над усі иньші блеском світлости старої віри своєї? Де иньші дорогі й також безцінні каміння тої корони...

(Із творів М. Смотрицького).

Початокъ и причина войни Хмельницького есть едино отъ ляховъ на православіе гоненіе і козакомъ отягощеніе; тогда бо онымъ не хотячи, чого не звыкли были, панщину робити, на службу замковую обернено, которих з листами и в городѣ до ҳанджения коней старостове держали, в дворахъ грубу то есть

печи палити, псовъ хандожити, дворѣ змѣтати и до иншихъ несносныхъ дѣлъ приставляли. Также полковникове козаковъ до всякои домової незвичнои работи пристановляли; въ поля зась пойшовши, любо якій козак достане у татаръ доброго коня, того отоймуть. З Запорожжа черезъ поля дикія з рарогом, ястребомъ, орломъ, албо зъ хортомъ козака бѣдного шлег в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хоча бы и загинулъ як не трудно отъ татаръ...

(З літопису Самовидця кінця XVII ст.).

Джерела сучасної української літературної мови

Сучасна наша літературна мова виникла з народньої української мови, на ній зростала й розвивалася; живими соками народньої мови живилася, незчисленними скарбами народньої лексики збагачувалася, кольоритною барвистою й запашною фразеологією народньою прикрашувалась. Цієї живої народньої мови не могли видерти з уст українському народові московські царі ні безнастанними заборонами, ні наказами, ні карами, ні облесними заходами опіки, ні цілою ганебною політикою „обрусения". Нову українську літературу, писану чистою народньою мовою, розпочав Іван Котляревський, видрукувавши 1798 р. перші три частини своєї поеми „Енеїда". Проте, ще й до Котляревського наші письменники стали писати твори красного письменства живою народньою мовою. Ще наприкінці XVI ст. з'явилася в нас на Україні, так звана, шкільна драма, що прийшла до нас із Західньої Европи через Польщу, і яку виставляли при тодішніх школах та академіях. У XVII ст. шкільна драма широко розійшлася по всій Україні. Змістом своїм шкільна

215924

драма була далека від реального життя, змальовуючи та витлумачуючи різні події з життя православної церкви. А ще до того вистави шкільної драми були дуже довгі, нудні й нецікаві. Тим то, щоб розважити й заохотити слухачів, почали поміж окремими актами шкільної драми вставляти коротенькі жартівливі побутові сценки з народнього життя, переважно гумористичного характеру, що звалися інтермедії та інтерлюдії. Вони були писані сливе чистою народньою мовою, лише з деякими діялектичними особливостями окремих говірок, а виставляли їх не тільки при українських школах, а навіть і в Польщі, хоч там п'єси йшли звичайно польською мовою. З кінця XVI ст. повстає в нас і віршова література. Поруч численних віршів релігійно-морального характеру та всяких хвальних віршів, од і панегіриків, в XVII—XVIII ст. ст. великої популярности набувають жартівливі, комічні вірші, теж переважно на біблійні теми, але з гумористичним освітленням і трактуванням подій і персонажів. Жартівливо-гумористичний характер цих віршів примушував їх авторів уживати народньої мови. Ці гумористичні, або, як ще їх звуть, бурлескні[1] вірші подають нам зразки справжньої чистої народньої української мови XVII—XVIII ст.ст. Писали їх колишні студенти академій, що з тих або тих причин не могли закінчити свого навчання, опинились на селі й жили серед простого народу. Їх звуть мандрівні дяки, бо вони часто мандрували з села до села,

[1] Від італійського слова burlesco, що означає дивно, потворно, комічно.

або ще дяки-пиворізи. Вони так само, як і автори інтермедій та інтерлюдій, близько стояли до життя народнього, знали побут, звичаї народні, а головно, добре були обізнані з народньою мовою. Прекрасне знання народньої мови і дало можливість цим письменникам, почасти відомим нам, а почасти невідомим, завести в твори красного письменства чисту й живу мову нашого народу. Їх творчість була тим животворчим джерелом, звідки брала живі соки наша нова літературна мова. Вона була підвалиною дальшого зростання й розвитку нашого красного письменства і літературної мови.

Але чим пояснити, що доба народження української літератури, писаної народньою мовою, власне, більші твори красного письменства, як от „Енеїда" Котляревського, творчість Квітки-Основ'яненка, виникають тільки наприкінці XVIII та на початку XIX ст.? Загальна політична на Україні ситуація цьому, власне, ніяк не сприяла. Це була доба, коли російський царат уже остаточно зліквідував усі рештки автономії на Україні, а колишню козацьку старшину перетворив на „благородное малороссийское дворянство". Офіціяльна патріотична писанина Київської академії в другій половині XVIII ст. остаточно переходить на російську мову, особливо під впливом русифікаторської політики митрополита Самуїла Мислявського. Вихованці академії цілими гуртами їдуть на Московщину робити собі кар'єру. В літературі за тих часів панувало захоплення класицизмом і, так званий, „високий стиль", далекий від живої народньої мови.

Сприяло цьому те, що з другої половини XVIII ст. на Заході прокидається інтерес до народньої творчости, починають збирати народню поезію й ширити її. Цей рух захоплення народньою творчістю та етнографією переходить і до нас. І в нас збирають народні пісні, записують звичаї, народні обряди тощо. Перша етнографічна праця Калиновського „Описание свадебных українських простонародных обрядов" вийшла 1777 року, 1827 р. видано відомий збірник українських пісень Максимовича. Отак поступовіші кола потроху торували шляхи до животворчих джерел народньої мови й поезії.

А що українське вище панство вже майже цілком відірвалося від національно-народнього ґрунту, то українська нова література могла виникнути тільки серед середньої верстви цього панства, що сиділо по провінційних закутках і не втратило ще зв'язків і стосунків із простим народом.

Піонер нової української літератури Іван Котляревський був родом із Полтави, через те в основу його літературної мови лягла полтавська говірка, тобто південно-східне наріччя нашої мови. З цього наріччя витворювалася й розвивалася вся наша література, воно стало за основу вироблення нашої сучасної літературної мови. Жартівливо-бурлескний характер віршів мандрованих дяків позначився й на творчості Котляревського, що мала величезний вплив на дальший розвиток нашого письменства. Виникає ціла школа наслідувачів автора „Енеїди", що пишуть цим жартівливо-гумористичним стилем, вульґаризуючи літературну мову й зловживаючи

простими народніми словами та зворотами. Цьому сприяло ще й те, що на українську мову народню були такі погляди, що нею не можна написати чогось серйозного, поважного, бо вона, мовляв, здатна лише на сміховину. Року 1818 Павловський, видаючи свою граматику української мови, писав: „Истинно скажу, что почти поверить неможна сколь легко на малороссійском наречіи изъяснять, особливо простоту и невежество, сколь естественно изображать страсти, сколь пріятно шутить".

Цей погляд, що українською мовою можна „изъяснять" тільки „простоту и невежество", був поширився й серед українських письменників. Квітка-Основ'яненко мусив боронити українську мову й доводити, що вона не гірша від російської. „Был у меня спор с одним писателем на малороссійском языке,—пише він у листі до російського літератора Плетньова,—я его просил написать что серьезное, трогательное. Он мне доказывал, что язык неудобен и вовсе не способен. Зная его удобство, я написал „Марусю" и доказал, что от малороссійского языка можно растрогаться". Квітка перший дав зразки української повісти й чудової кольоритної народньої мови, позбавленої вульгаризмів і грубих слів.

Клалося на те, що тепер українська народня мова пишним цвітом розквітне, збагатить наше письменство, стане мовою української інтеліґенції, увійде в школу, в науку. Але на перешкоді цьому стала мертва рука московського промислового капіталу. Сучасна наша українська мова пройшла тяжкий мартиролог безнастанних утисків і заборон від росій-

ського уряду. Російський капіталізм протягом XVIII століття цілком ліквідував політичні й автономні права українського народу. Скасувавши політичні права нашого краю, капіталізм московський пильнує, щоб завоювати його й ідеологічно. Для цього треба було вбити всі прояви національної свідомости, зруйнувати українську культуру, знищити українську мову. Російський уряд це робить старими випробуваними методами: облудною опікою над українським панством, перетягуючи його до себе на службу, утисками и визискуванням селянства та суворими карами й заборонами на українське слово. За Котляревським з'явилася ціла низка українських письменників. У 40-х роках пролунав голосний і потужний голос Шевченкової музи. Але вже після арешту 1847 р. Кирило-Методіївського братства, що мріяло утворити з усіх слов'янських народів Всеслов'янську федерацію з республіканською формою правління та скасувати кріпацтво, уряд звернув увагу на діяльність українців і став обмежувати українську літературу.

Правда, з другої половини 50 років українські письменники знов розвинули досить широку культурно-освітню діяльність серед народу. Засновували недільні школи з українською викладовою мовою, складали підручники, букварі українські. Куліш видавав свої „метелики" та „сільську бібліотеку" — популярні книжечки для народу, писані українською мовою. Але з 1862—63 р.р. хвиля російської чорної реакції придушила ввесь український культурно-освітній рух. Школи позакривали,

обвинувачуючи українців у сепаратизмі. 1863 р. видано відомий Валуєвський наказ. „Большинство малороссов,—писав міністр внутрішніх справ Валуєв,—сами весьма основательно доказывают, что никакого малороссийского языка нет и быть не может, а что наречие их, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный под влиянием на него Польши; что общерусский также понятен для малороссиян и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссами и в особенности поляками, так называемый, украинский язык". Освітній рух на Україні, на думку міністра, був не що інше, як „политические замыслы Польши", а поширення знань і освіти серед народу була „политическая пропаганда". В результаті Валуєвський наказ виголошував: „чтобы к печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропуском же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановиться".

Українську мову вигнано з нечисленних шкіл для дорослих, заборонено писати нею підручники й книжки. Ще суворіший вийшов наказ 1876 року. З 70 років у Києві було засновано „Юго-Западный Отдел Географического Общества", що згуртував коло себе кращі наукові українські сили й видавав багато літератури з українознавства. На це товариство зробив донос М. Юзефович, колиш-

ній приятель Костомарова. Він писав, що український рух „есть нечто иное, как попытка, которой маскируется чистейший социализм, или, вернее, чистейшая демагогия".

Уряд перелякався й заборонив не тільки друкувати українські книжки, але наказав „не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии". Цим наказом заборонено було навіть виставляти українські п'єси та друкувати тексти українських пісень під нотами. Хижацька рука російського капіталізму тяжіла над українським словом аж до 1905 року, коли навіть Російська Академія Наук встала на оборону української мови, пишучи, що „малороссийское население должно иметь такое же право, как и великорусское, говорить публично и печатать на родном своем языке". Після революції 1905 р. на Україні стало трохи вільніше. Але ось вибухла імперіялістична війна, знову на українців посипались обвинувачення в „сепаратизмі", знову почали падать кари, заборони й переслідування. Тільки революція 1917 р. визволила українське слово з цупких пазурів російського капіталізму й дала змогу нашій мові вільно розвиватися та стати мовою загального вжитку, мовою науки, школи й преси.

Русифікаційна політика російського уряду протягом цілого XIX ст. дуже зле позначилася на розвиткові нашої літературної мови. Українську мову систематично виганяли з школи, з преси, з науко-

вих та державних установ, її одірвано від промисловости та індустрії. Вона тільки бреніла в устах народу і сяк-так животіла в красному письменстві. Це призвело до однобокого розвитку нашої мови Вона розвивалась переважно на тлі примітивного сільського господарства, звужуючи свій діяпазон до невеликих обріїв селянського світогляду, умов праці, життя й побуту селянина. Розвиток промисловости, науки й техніки дуже мало позначився на розвиткові нашої мови. Через те ми маємо, не зважаючи на невпинні заборони й перешкоди, досить розвинену й досконалу мову красного письменства, але ще й тепер, після 10 років буйного зростання нашої мови, часом відчуваємо деякі труднощі в мові науковій, технічній тощо. Запаніла російська буржуазія, а почасти й інтеліґенція погорджувала українською мовою, називаючи її мовою „мужичою". І серед українців було чимало таких перевертнів, що відцуралися мови українського селянства та вважали її за простонародню, „мужичу". Тепер ми знаємо, що мова кожної кляси має свої відмінні й характеристичні риси, що навіть мова селянства не ділком однакова, як неоднакове з клясового погляду й само селянство. Знаємо й те, що українська мова є не тільки мова українського селянина, але й мова українського робітника, українського пролетаріяту та його інтеліґенції. У творах красного письменства вона далеко відійшла від вульґаризмів і примітивізму Котляревського та солоденьких епітетів Квітки-Основ'яненка. Ми маємо стилістично розроблену, з багатющою лексикою та

блискучою фразеологією мову Куліша, Нечуя-Левицького й Панаса Мирного. Леся Українка та Коцюбинський дали нам не перевершені клясичні зразки досконалої, виробленої літературної мови з абстрактними образами й лексикою. Мова кращих корифеїв нашого письменства, літератури й науки це вже не лише селянська, „мужича“ мова. Вона ввібрала в себе й багатющу, тонку лексику та гнучку фразеологію народню, і гостру динамічну мову пролетаріяту, і вишукані, обточені образи поета, і розвинено-вдумливу мову вченого. Наша мова і тепер живе й розвивається. Тепер вона проходить період нечуваного буйного розквіту й зростання. Джерела її розвитку величезні й невичерпні, перспективи розквіту — широченні й неосяжні.

ЗРАЗКИ НАРОДНЬОЇ МОВИ У ВІРШАХ ТА ІНТЕРМЕДІЯХ XVII—XVIII ст.ст.

Уривок з інтермедії Довгалевського.

Мати моя старенькая,
Чи ти мені раденькая,
Моєї молодости?
Був у турка під руками,
А в татаров з кандалами
У самої жалости.
Д'адже правда тепер нема добра всюди,
Дармо працюєм, виставляєм груди,
Пойду знову на Січ Мати,
Пойду долі в Низ шукати,
Козацькая доле.
А чей буду потугою.
А в москаля заслугою.
Мати ж моя, але!

Спитаю, чи не буде на Низу добра,
Чи не трапиться де піймати лиса або бобра.
Буду турков воєвати.
Мечем слави добувати.
Буду воєвати.

Вірші Некрашевича.

Ярмарок

(Селянин хитрує й продає сліпі воли).

Хвесько.

Коли каєш, дак кай, та і будем сватами,
Нехай таки ще родні прибуде між нами.

Хвилон.

Ну, вступи за повшеснадцать, дак буду платити.
Коли б тільки годились у плузі робити.

Хвесько.

Куме, слухай, з моїх рук щастя тобі буде,
Вони дуже робочі, нехай скажуть люди.

Хвилон.

Спасибі ж тобі, куме, нумо ж пить горілку,
Та ще треба ж землею стерти волам спинку.
Випий же, свату, до дна, щоб воли орали.

Хвесько.

Оттак, свату, в гору хвись, щоб тобі брикали.

Жартівливі вірші.

Чи чули ви, панове, з роду,
Що бог прийшов до нас аж сам?
Чого ж?
Бо старший чорт хотів зрівняться з богом,
Надувсь, аж очі лізуть рогом...
А бог йому сказав: „а вон, а вась!
Нема тобі тут місця в нас!“
Зайшов із іншого чорт краю:
Адама в гості попросив,
А цей гукнув його до гаю,
Та й яблука із ним вкусив...

Адам питає Єву тихо:
„А з ким я вчора так гуляв?"
„Не знаю, що були за гості.
А вже чогось у нас нема...
О, буде нам, старий, похлостя
Не викупимся ми від сорома!"
Задумався Адам, сів, та й труситься в куточку,
А бог прийшов, пита його:
„А де ти дів сорочку?"
„Не знаю, десь вчора загубив..."
„Пішов же він, поганий, з раю.
Об'ївся яблук, аж сопеш...
От так ти доглядаєш раю,
Без поспиту що хочеш, те і рвеш?!
І ти іди, небого, прясти,
Адам тебе щоб доглядав;
А щоб не сміла яблук красти,
Так я Адамові нагайку дав.
А ну, ходи сюди прокляте!
Ти що Адаму там зробив!
Зайшов у гості погуляти,
На вік хазяїна згубив.
Пішов же він, поганий, з миру,
У пекло, де огонь горить;
Ось я тобі намилю гирю,
Щоб не вчився людей дурить!"
Загув проклятий чорт у смолу,
Так на вік зостався там...

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА КІНЦЯ XVIII І ПОЧАТКУ XIX ст. ст.

Уривок з „Енеїда" Котляревського.

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ,
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд...

Там тільки тумани велик
Там чутно жалібнії крики.
Там мука грішним не мала.
Еней з Сівіллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була...
Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла,—
Палав огонь великий, страх!
В смолі цій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто як за віщо заслужив...
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!
Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів:

За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.

Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирали
Кругом на спину і живіт,
Себе що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.

Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.

Робили різнії їм муки,
Товкли у мужчирях їм руки,
Не важились щоб убивать.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам,
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслузі, як котам.

До Пархома.

Пархоме! В щасті не брикай!
В нудьзі притьмом не лізь до неба,
Людей питай - свій розум май;
Як не мудруй, —а вмерти треба!
Чи коротаєш вік в журбі,
Чи то за поставцем горілки
В шинку нарізують тобі
Цимбали, кобза і сопілка.
Чи п'яний під тином хропеш,
Чи до господи лізеш рачки
І жінку макогоном б'єш,
Чи сам товчешся навкулачки;
Ори і засівай лани,
Коси широкі перелоги,
І грошики за баштани
Лупи,—та все одкинеш ноги.
Покинеш все: стіжки й скирти,
Всі ласощі: паслін, цибулю;
Загарба инший все, а ти
З'їси за гірку працю дулю...
Чи соцьким батько твій в селі,
Чи сам на панщині працюв.
А смерть зрівняє всіх в землі:
Ні з ким скажена не жартує...
„Чи чіт, чи лишка?“ загука;
Ти крикнеш: чіт!... „Ба, брешеш, сину!
Озветься паплюга з кутка,
Та й зцупить з печи в домовину.

Гулак-Артемовський

Уривок з повісти Квітки-Основ'яненка „Маруся".

От і виросла їм на втіху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли було заговорить, то усе так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її і слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажній уста. Коси у неї як смоль чорні та довгі-довгі, аж за коліно; у празник, або хоч і в недільку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку, та все сама собі запліта, та як покладе їх на голову поверх скиндячок вінком та заквітча квітками, кінці у ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом з червонцями, так що разків двадцять буде, коли і не більш, а на шиї... та й шия ж білесенька, білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї, на чорній бархатці, широкий, так що пальця мабуть у два, золотий ґндус і у кольці зверху камінець червоненький... так-так і сяє! Та як вирядиться у бавву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... все ж пак не так як городянські дівки, що у панів понавчались: цур їм! Зогрішиш тільки, дивлячись на таких!

Для порівняння наводимо зразок мови М. Коцюбинського (1869—1913)

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочаться вгорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмиваються сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темні ночі. Де небо? Де сонце? Міріяди дрібних крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними патьоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе

серця, крутяться тут над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом—і Андрієві і Маланці, як брудною розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й ідуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки-журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вохкі кутки, гнітить низька стеля й плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі ці—упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

(Уривок з „Fata morgana")

МОВА Й ДІЯЛЕКТ

(Чи є українська мова наріччя російської)

З історичного погляду поняття „мова“ й „діялект“ не мають абсолютного значення. Кожна сучасна мова, хоч яка б вона була культурна й розвинена, є діялект якоїсь іншої мови, що з неї вона виникла й розвинулася. Усі сучасні слов'янські мови, наприклад, є діялекти колишньої праслов'янської мови, бо вони з неї утворилися. А та давня праслов'янська мова, як і всі сучасні европейські мови, є наріччя індо-европейської сім'ї мов, бо вони всі до індо-европейського пня мов належать. Так само кожна найпримітивніша діялектична говірка якоїсь мови може під впливом соціяльно-економічних чинників вирости й розвинутись на досконалу, самостійну мову. Бож мови живуть, зростають, розвиваються, і з них виникають нові мовні паростки, що згодом формуються в окремі мови й собі пускають нові паростки говірок, наріч. Про кожну живу мову можна сказати те саме, що й про людину. Доросла людина є чиясь дитина, але вона може вже мати свої діти, може мати онуків і т. д. З практичного погляду, коли ми будемо відрізняти мову від діялекту, то до самостійної мови можна поставити певні вимоги. Треба, насамперед, щоб цією мовою

говорила велика кількість людей, увесь народ країни, а не якась його невелика частина. Щоб цією мовою можна було найлекше висловити свої думки щоб нею лекше було засвоювати знання, науку. Треба, щоб і сама мова була розвинена й вироблена та мала досить слів на всі наші абстрактні поняття, наукові й технічні терміни, тощо. Треба, нарешті, щоб цією мовою була писана художня література. Коли ми з цими практичними вимогами підійдемо до української мови, то побачимо, що вона цим вимогам цілком задовольняє й має право називатися самостійною мовою. Ми маємо досить численну й багату художню літературу, не зважаючи навіть на те, що наша література розвивалася за надзвичайно тяжких умов, під нечуваним і жахливим гнітом російського великодержавницького капіталізму. Увесь український нарід розмовляє своєю рідною мовою, уживаючи її дома, у школі, у громадських та державних установах. Українською мовою тепер друкують багато наукових книжок з усіх галузів людських знаннів. Українською мовою викладають науку в вищих школах, видають багато газет та журналів. Одне слово, українська мова цілком розвинена й вироблена, щоб задовольняти всі наші культурні потреби сучасного, багатогранного життя. Через те ми маємо цілковите право в практичному розумінні називати свою мову самостійною мовою.

Тепер погляньмо, чи є українська мова хоч би з історичного погляду наріччя російської мови. Це питання треба розв'язувати науково, бо коли ми підійдемо до нього із своїми симпатіями чи антипа-

тіями — політичними або національними — ми його правильно не роз'вяжемо. Порівнюючи дві мови поміж собою, наукове язикознавство дозволяє з певністю сказати, чи вони незалежні одна від одної, чи вони родичі одна одній, чи, може, одна з них є наріччя другої.

Ми вже знаємо, що українська мова виникла із праслов'янської мови. З цієї ж мови утворилася й російська мова. Поміж собою вони цілком самостійні й незалежні. Від свого первісного пня вони відійшли вже дуже далеко й зформувалися в цілком окремі мовні одиниці. Вони лише родичі. Рівняючи до людських взаємин, можна б сказати, що українська й російська мови рідні сестри, що народилися від однієї матері—праслов'янської мови. Але тепер кожна з них живе своїм самостійним і незалежним життям, у кожній відбуваються свої, цілком відмінні, мовні процеси й зміни. Знаючи, як утворилася мова російська й українська, знаючи, як вони зростали й розвивалися, ні в якому разі не можна сказати, що українська мова є наріччя російської, хоч би навіть в історичному розумінні. З практичного погляду вони цілком самостійні й незалежні, а з історичного погляду обидві ці мови—російська й українська—є наріччя праслов'янської мови, з якої вони виникли. Так само і всі сучасні слов'янські мови—польська, чеська, сербська, болгарська та інші—з історичного погляду є наріччя тієї ж праслов'янської мови. Так лише з наукового погляду можна роз'вязувати питання про самостійність української мови. У лінгвістичній науці вже

давно визнано, що українська мова цілком самостійна й незалежна від російської.

Наведемо деякі погляди кращих філологів. „Тепер нема чого доводити,— писав у другій половині XIX ст. акад. Срезневський, відомий філолог і вчений,— що мова українська (чи, як подобається іншим називати, малоросійська) є мова, а не діялект російської або польської, як дехто доводив. Сила людей переконана, що ця мова є одна з найбагатіших мов слов'янських, що вона навряд чи уважить богемській багатством слів та виразів, польській— барвистістю, сербській—приємністю, що це мова, яка навіть і у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним,—мова поетична, музична, мальовнича".

Такої ж думки й цілий ряд інших учених. Ось що писав про українську мову німецький учений і поет Ф. Боденштадт: „Українська мова наймелодійніша й найголосніша поміж усіма слов'янськими мовами, з великими музичними здібностями. Ніде дерево народньої поезії не дало стільки соковитих плодів, ніде дух народньої поезії не відбився так виразно й сонячно, як він відбився на піснях українських". Ще кілька прикладів. Наводимо слова німецького мовознавця члена-кореспондента Рос. Акад. Наук А. Шляйхера: „Українську мову не можна розглядати, як одмінок руської, але як діялект[1], що стосується до неї також, як і до інших слов'янських діялектів". Славнозвісний чеський філолог і слов'я-

[1] Тут слово „діялект" вжито в значенні мови.

нознавець П. Шафарик казав: „У південно-руському (тобто українському) діялекті[1] ми маємо справу з таким же самобутнім діялектом, як і інші слов'янські". Те ж саме каже й видатний словіст, професор слов'янської філології в Відні, Ф. Міклошич: „Мову українську наука має розглядати, як мову самостійну, а не як піддіялект великоруської".

Так дивляться кращі філологи на мову українську, так вони визначають взаємини української мови з російською та місце її серед усіх інших слов'янських мов. З наведених поглядів бачимо, як ставляться до української мови вчені філологи й лінґвісти. Вони доводять, що наша мова цілком самостійна й цілком відокремлена від своїх сестер—слов'янських мов та мови російської. Літературна українська мова цілком суцільна й одноманітна, лише з деякими невеликими відмінними ознаками в мові окремих письменників, що або характеризують індивідуальні ознаки авторів, або мають невеликі діялектичні особливості.

Жива мова нашого народу, як звичайно, і всі інші живі мови народів, має багато говірок із окремими відмінними рисами. Всі ці говірки на підставі спільних ознак згруповано в два основні наріччя української мови: південне й північне. Північним наріччям говорять у нас у північній частині української етнографічної території до лінії Холм—Житомір—Канів—Лубні—Суми. Далі від цієї лінії на південь іде південне наріччя, що поділяється на дві

[1] Те ж саме.

групи говорів: південно-західні й південно-східні говори. Межа поміж цими говорами проходить недалеко Умані. Між південним і північним наріччям є ще смуга перехідних говорів, що на півночі більше наближаються до північного наріччя, а на півдні— до південного. Кожне наріччя має цілу низку характеристичних ознак і особливостей, але спільних рис у них далеко більше, ніж відмінних, і вони разом становлять єдину українську мову для цілої етнографічної території нашого народу. Усім тим, хто не визнаватиме нашої мови за самостійну, окрему мову і вважатиме її за наріччя російської або якої іншої, можна відповісти словами нашого письменника Івана Франка:

Діялект, чи самостійна мова?—
Найпустіше в світі це питання.
Мілійонам треба цього слова,
І гріхом усяке тут хитання.
Мілійонам треба цього слова,
Треба вміти, як їх добиваться,
Поки стогнуть кволі, мерзнуть голі,
Нам в Параски ласки дожидаться?
Діялект, а ми його надишем
Міццю духа і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

ПРО ЧУЖОМОВНІ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У кожній сучасній культурній мові є багато чужомовних слів. Культурні народи не живуть цілком відокремлено одне від одного, вони раз-у-раз заходять у стосунки і взаємини поміж собою. Культурні впливи йдуть з одної країни до іншої. Разом із культурними впливами приходять у мову даного народу й чужі слова. Залізниця, наприклад, вперше з'явилася в Англії. У 30 роках минулого століття стали будувати залізниці в колишній Росії, а в 60 роках і в нас, на Україні. Разом із залізницею прийшло до нас чимало англійських слів, залізничних термінів: *вокзал, вагон, тунель, експрес, трамвай* і. т. д.

Особливо багато переходить чужомовних слів у мову, коли народи запозичають уже готові, вироблені форми громадського та державного життя або перебувають у тісніших зв'язках поміж собою. Отож не дивно, що в українській мові, як звичайно і в усіх інших мовах, є багато чужомовних слів. Українському народові часто доводилось мати стосунки з іншими народами, запозичати в них культурні цінності, жити спільним державним життям із сусідніми, часом дужчими, народами, переймати в них звичаї, форми громадського й державного ладу. Через це до нашої

мови потрапило багато слів грецьких, латинських, татарських, німецьких, польських, а пізніше багато ввійшло французьких слів, англійських, голяндських та інших.

Наша літературна мова Київської Руси була запозичена, як знаємо, від болгар разом із християнством. Через болгар від греків ми запозичили багато слів релігійного культу: *євангелія, апостол, амбона, ангел, ікона, літургія, кутя*; імення людей: *Федір, Василь, Євген, Петро, Микола та інші*, а також слова, зв'язані з самим письменством: *граматика, фонетика, морфологія, синтакса.* Доба татарської навали залишила нам чимало татарських слів, напр.: *осавула, тавро, кабала, бурий, буланий, сайгак, аркан, чекмінь, бугай, нагай, баштан, чабан* і т. д. Цехові організації наших ремісників XIV ст. та маґдебурзьке право, запозичені з Німеччини, внесли в нашу мову багато німецьких слів. Деякі з цих слів, як от *ратман, ратуша, війт, бурмістр,* вивелися з ужитку, бо зникли й німецькі форми міського самоврядування та професійних організацій. Але багато слів з німецької мови живуть у нашій мові ще й досі. Ми їх уживаємо, як свої власні. Наприклад: *дах, лимар, слюсар, муляр, льох, ліхтар, майстер, варта, лицар, ґвалт, ґрунт, крейда, броварня, крендель, блискавка* (нім. blitzen), *руїна, ярмарок, друкарня, клейноди* та багато інших.

Україна довго була в складі Литовсько-Польської держави під великими культурними впливами Польщі. Тож не дивно, що ми запозичили багато польських слів та інших чужих, що переходили до нас

через польську мову, як от: *кавалок, стайня, потвора, врешті, блякить, когут, багнет, праця, бляшаний, крок, намет, прецінь, випадок, дзигарі, карк, полювання, карпетки, коштовний, фольварк, сходи, власний, офіра, зимно, брутальний, нагло, витривалий, хвилина, кунтуш, корогва, хорунжий, шинок* і т. д.

Правда, поміж українською й польською мовою були обопільні впливи, а тому є багато таких слів, навіть із допіру наведених, що уживаються і в українській і в польській мові й невідомо, власне, до якої мови вони належать. За часів розквіту шкільної справи на Україні (XVII ст.) до нашої мови увійшло багато слів і термінів із схоластичної латинської та грецької науки. Збройні сутички запорозьких козаків з турками й татарами прищепили нам такі слова, як: *бунчук, булава, казан.* Коли Україна опинилася в лабетах російського капіталізму, то чужомовні елементи переважно західньоєвропейських мов проходили до нашої мови через російську мову.

Особливо широко плинули чужомовні слова до російської мови, а потім і до української, відколи Петро I прорубав „вікно" в Европу. Військово-організаційні терміни-майже цілком були запозичені з Німеччини: *амуніція, армія, дивізія, атака, рота* і т. д. Від німців же взяли росіяни, а потім передали й нам адміністративно-канцелярську термінологію. З Голяндії цар Петро привіз слова морської справи: *гавань, рейд, фарватер, матрос, шкіпер, трап, лоцман, компас* та інші. З другої половини

XVIII ст. і на початку XIX ст. російська аристократія вельми охоче переймала французькі слова, що означали речі розкошів та взагалі великопанського життя: *манжета, вуаль, канделябр, комфорт, реверанс, візита, мода, пікантний* і т. д. У XIX ст. великі впливи йдуть з Англії, що розвинула свої торговельні зносини зо всіма державами. Слова, запозичені в англійців, переважно означають поняття з дозвільного великопанського життя та його розваги: *клюб, пікнік, спіч, віст, фешенебельний, турист, біфстекс, спорт, крокет, лявн-теніс* тощо.

Отак от сунули різними шляхами до нашої мови чужомовні слова. Спочатку з Греччини через Болгарію, потім дещо від татар та німців, далі з Польщі, а потім з багатьох західньо-европейських країн через російську мову. Тому то в нашій мові є багато всяких чужомовних слів. Але, коли нам закидатимуть, що в нашій мові багато чужих слів, то ми можемо відповісти, що це не таке вже й велике лихо. Часто ці чужі, запозичені слова ми так призвичаюємо до своєї мови, що, уживаючи їх, зовсім не почуваємо, що вони чужі. От як, наприклад, грецькі слова релігійного культу, деякі татарські й турецькі слова, багато польських слів та нові, запозичені слова з західньо-европейських мов: *апарат, телефон, комунізм, система, комісія,* і т. д. Друге—без чужоземних слів тепер ніяк не можна обійтися, бо сила-силенна всяких понять прийшли до нас уже з готовими, чужими назвами, ми їх цілком засвоїли й тепер, власне, нема потреби заміняти їх якимись іншими термінами. А тому в кож-

ній мові чужомовні слова є і завсіди будуть. Візьмімо, наприклад, російську мову. У ній безліч чужомовних слів, мабуть більше, ніж в українській. Є такі словнички „150 тысяч иностранных слов". Отже, в словниках зібрано 150 тисяч чужих слів, але в російській мові їх, звичайно, є далеко більше.

Ми вже наводили приклади, як росіяни запозичали німецькі, голяндські, французькі та англійські слова. Цих чужомовних слів у російській мові незчисленна сила. Візьміть теперішню російську газету і спробуйте її прочитати малописьменній людині,—вона там не второпа, мабуть, і десятої частини, бо в сучасній газеті більша половина слів чужоземних. Ми щодня читаємо в цих газетах не тільки окремі слова, а навіть цілі фрази, складені з чужоземних слів. Крім запозичених чужих слів, у російській мові дуже багато своїх власних новотворів на чужомовний кшталт утворених: „кораблекрушение" (з німецького Schiffbruch), „хладнокровие" (з франц. sang-froid), „начитанность" (з німец. Belesenheit). У росіян багато поширено фразеологічних та синтаксичних зворотів на чужий копил побудованих: „присутствие духа" (з франц. la presence d'esprit) „он потерял голову" (з німецького—er hat den Kopf verloren), „разбить на голову" (німецьке—auf's Haupt schlagen). Тепер ми бачимо, що і в російській мові доволі чужих слів і форм. І таке в кожній мові. Розвиток народнього господарства, торгівлі та науки й техніки сприяють обміну культурними надбаннями, а це приносить у мову чужі слова. Особливо багато стали запозичати чужих

слів, відколи удосконалено засоби сполучення поміж народами. Тепер утворилося багато таких слів, що їх уживають у кожній мові, і, власне, невідомо, в якій мові вони мають більше громадських прав. У всіх мовах поширені слова: *газ, радіо, автомобіль, аероплян, телеграф, форма, техніка, революція, соціялізм, партія.* Такі й подібні до них слова стали інтернаціональні. За часів нашої революції в усі мови увійшли слова: *більшовик, товариш, комісар, Комінтерн, ленінець* і набули інтернаціонального значення.

Наша українська мова тепер буйно зростає й розвивається. Тож не дивно, що вона тепер, ставши нашим знаряддям виявлення складних понять нашого сучасного життя, ставши мовою науки й техніки, вбирає в себе чужомовні елементи й запозичає чужі слова. Проте, це ніякої шкоди й небезпеки для нашої мови не становить. Не забуваймо, що джерела розвитку нашої мови величезні, лексика нашої мови багатюща. В українській мові надзвичайно розвинена, так звана, синоніміка, на одне якесь поняття наша мова дає безліч окремих слів, що підкреслюють найтонші відтінки й нюанси цього поняття. Наприклад, на поняття „говорити" маємо такі слова: *говорити, казати, балакати, мовити, гомоніти, гуторити, повідати, торочити, точити, базікати, цвенькати, бубоніти, белькотати, лепетати, жебоніти, верзти, патякати, плести, герготати, бормотати, мимрити.* На поняття людської ходи наша мова дає такі слова: *ходити, бродити, вештатись, лазити, дибати, перти, шку-*

тильгати, шкандибати, тинятись, плентатись, швендяти, тюпати, чимчикувати, кульгати, простувати, сунутись, мандрувати, човгати, тьопати, дригати, чопати, дридзати, плуганитись, тягтися, лемзати, чвалати, тиритись, чалапати, присурганитись, податися, попхатися і т. д.

Кожне таке слово передає основне поняття й разом відзначає найменші особливості й відтінки цього поняття. Є ж певні відтінки в таких фразах: „А він цілий ден *горлав* на зборах", „Ти *базікаєш* казнащо", „Дівчата сидять і *цвенькають*". Українська мова дає можливість щонайтонше передавати всі відтінки кожного поняття. Маючи такі невичерпані скарби народньої лексики, нам нема чого боятися чужомовного елементу, лише треба вивчати всі лексичні, фразеологічні й синтаксичні багатства нашої рідної мови.

ЧОМУ МИ НЕ ПИШЕМО Й НЕ ГОВОРИМО ШЕВЧЕНКОВОЮ МОВОЮ

Деякі українці із породи „щирих" раз-у-раз з обуренням питають: „Чому тепер не пишуть Шевченковою мовою? У Шевченка була справжня чиста й запашна українська мова, а тепер понавигадували якихось незрозумілих слів і пишуть такою мовою, що й сам дідько лисий не второпає". Інколи уїдливо закидають і з російського табору: „Я с удовольствием прочитал всего „Кобзаря",—каже такий російський прихильник „Шевченкової мови",—и все решительно понимаю. Но современных ваших газет я, признаюсь, при всем своем желании и при самом доброжелательном отношении к украинизации, не могу читать. Ужасно непонятный язык, совершенно не похож на язык Шевченка. Почему вы не пишете шевченковским языком?"

Що мова наших газет та журналів не завсіди цілком бездоганна, це може й правда. Але вимагати, щоб ми тепер говорили й писали Шевченковою мовою—це безглуздя. Є, власне, дві причини, чому ми не можемо писати й говорити Шевченковою мовою. Перша—мова кожного письменника має свої індивідуальні риси й особливості. Шевченко писав не так, як Квітка-Основ'яненко, мова

у Франка не така, як у Стефаника, Леся Українка писала іншою мовою, ніж Тесленко, Семенко інакше пише, ніж Тичина, мова моя не така, як у вас, ласкавий читачу. Кожна людина розмовляє й пише своєю індивідуальною мовою, має свою лексику, свою фразеологію й синтаксу, має свій своєрідний стиль. Звичайно, ріжниця в мові окремих осіб дуже й дуже невелика, часом її навіть одразу не можна й помітити, але вона, безперечно, є. Як є мова окремих суспільних кляс, так є й мова окремої людини. „Мова,—сказав один російський учений,—є найвиразніше й одночасно найтриваліше виявлення особистости". Мав свою індивідуальну мову й Шевченко. До того ж Шевченко був поет, поет талановитий і навіть геніяльний. А ми не всі поети, ми не всі талановиті, не всі геніяльні. Через те ми не можемо писати й говорити такою мовою, як писав і говорив автор „Кобзаря".

Друга причина, через що ми не пишемо й не говоримо Шевченковою мовою, ще далеко більша й важливіша. Шевченко був тільки поет, а не публіцист, не вчений, не інженер. Писав він майже виключно поезії. Про „садок вишневий коло хати", про „хрущів", що „над вишнями гудуть", про нещасливе кохання бідолашної Катерини до облесного москаля, про гірку й нещасливу долю наймички. Ще писав він свої надхнені революційні вірші. Майстерною рукою художника малював жахливе кріпацьке життя селянства, голосно кликав до боротьби з самодержавством, пророкував соціяльну революцію. А жив Шевченко ще в першій половині XIX століття (умер 1861 р.).

Революція вивела українську мову з обмеженого закутка — красного письменства, куди її загнав царський уряд, на широку дорогу державного життя. Українська мова стала в нас тепер мовою науки, техніки, преси, публіцистики. Вона нам тепер потрібна не тільки для поезії. Нам треба написати українською мовою й підручника фізики, хемії та математики для школи, і наукову спеціяльну книжку для інженерів, аґрономів, лікарів, техніків, механіків, юристів, ветеринарів і т. д. і. т. д. Українською мовою ми говоримо на зборах профактиву, викладаємо в школі, читаємо лекції у ВИШ'ах, навчаємо військової справи червоноармійців, уживаємо її в громадських та державних установах, у суді, у торговельних та дипломатичних зносинах. Одне слово, українська мова пройшла в усі ділянки нашого сучасного життя. Наше життя не таке, як було воно за часів Шевченка. Автора „Кобзаря" царські жандарі, арештувавши 1847 року, везли до Петербургу на підставних конях, а ми тепер їздимо залізницею, пароплавами, автомобілями та літаємо аероплянами.

Наша техніка надзвичайно зросла, дуже розвинулися продукційні сили країни. Із зростанням техніки, з розвитком засобів виробництва складнішає ідеологічне надбудування, розвивається, багатшає й мова. Цілком зрозуміло, що Шевченкової мови, Шевченкового лексикону нам сьогодні не вистачить. Раз те, що потреби сьогоднішнього дня до мови стали далеко більші, маштаб уживання української мови став на багато ширший, а друге—

змінилося життя, соціяльні умови, економіка країни, змінилася й мова, що на соціяльно-економічному ґрунті зростає, розвивається й од нього великою мірою залежить. Російська мова розвивалася цілком вільно рівнобіжно з розвитком продукційних сил країни. Проте, тепер чомусь не пишуть наукових розвідок, публіцистичних статтів, книжок, газет та журналів мовою Пушкіна, Тургенєва і Толстого. Навіть мова російського красного письменства стала інша. Порівняйте твори Пушкіна й Маяковського, Бориса Пільняка й Тургенєва. У них мова не цілком однакова.

У нас на Україні інше становище. Наша мова під тиском російського капіталізму не могла до революції розвиватися всебічно. У нас вироблялася переважно мова красного письменства та почасти публіцистична мова. Звичайно, за такий довгий час вона теж змінилася і наші сучасні письменники пишуть іншою мовою, ніж писав Шевченко. Наша література охопила ширші обрії, вона тепер висвітлює всі сторони нашого життя, їй треба більше слів і виразів, щоб сучасне наше життя всебічно виявити. Наукова й технічна наша мова почала буйно зростати лише з часу революції. Більшість наукових і технічних понять та термінів ми сприймали російською мовою, що теж запозичала їх із чужих мов. Тепер нам треба поперекладати українською мовою силу-силенну спеціяльних наукових і технічних термінів. Українська мова виробила слова на такі поняття, як: водонепроницаемый, всасывательный, оттяжка газов, самодвижущийся, ста

лелитейный, грузоподъемность, водоизмещение, качка на пароходе, уплотнительные кольца, угол отражения, фото-съемка, укрупнение, або й на цілі фрази відповідно до російських: „работа по сооружению моста", „кампания по снижению розничных цен", „существующая неувязка в налоговом обложении" „необходимо повысить классовую бдительность пролетариата"' „первоначальное накопление".

Революційна доба створила багато нових слів в українській і в російській мові. Нові слова російської мови: выдвиженец, смычка, увязка, самоокупаемость, производственные совещания та ще багато-багато інших неологізмів, настирливо вимагають відповідних мовних знаків і в нашій мові. Наша мова дає всі відповідні наукові й технічні терміни, дає нові слова на нові поняття. Таких понять і таких слів ми, звичайно, не знайдемо в Шевченковому „Кобзарі". А в нашій літературі, в науковій, технічній, у наших книжках, у пресі та навіть у красному письменстві вони раз-у-раз рясніють і трапляються трохи не в кожному рядку. Ми не можемо без них обійтися навіть у своєму щоденному житті, через те, що ми тепер більше говоримо не про „степ широкий, як те море", не про „вишневі садки", а про трактори, про нове землевпорядкування, про способи збільшити врожайність, про культурне садівництво, про зниження собівартости, про спілку села з містом, про виробничі наради, про індустріялізацію країни. У всіх цих справах Шевченкової лексики нам не вистачить. До того ж у нашій мові тепер багато чужомовних слів. Правда, чужомовних слів чимало [1]

в Шевченка, таких як: муза, галера, гладіятор, патрицій, колізей, арена, преторіяни, ліктори, чертоги, пурпур, амфора, гетери, фараони, тіяра, конклав, конфедерати, кардинали трубадури і т. д. Перегляньте його поеми: „Неофіти“ „Єретик“, „Царі“ та інш. Вони написані не такою вже й простою та зрозумілою мовою, у них безліч усяких чужих незрозумілих слів. Виходить, що й Шевченкові, коли він писав про Рим, про Івана Гуса та католицьких пап, не вистачало самих но народніх слів і виразів, він мусив широко уживати незрозумілих чужомовних слів. Нам народніх Шевченкових слів не вистачить і поготів. Ми багато вживаємо в своїй мові новотворів та чужомовних слів і через те не пишемо й не говоримо Шевченковою мовою.

КОРОТКА ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ[1]

Абеткове письмо занесли в Европу фінікіяни — торговельний нарід, що жив на березі Середземного моря. Вони їздили торгувати в Греччину й уперше привезли туди абетку десь близько X—IX стол. до нашої ери. Грецька абетка лягла в основу латинського письма, а пізніше, в другій половині IX століття по Р. Х., з неї грецькі ченці Кирило та Методій виробили і слов'янську абетку для старо-болгарської мови. Вони взяли з грецької абетки 24 літери, а на решту звуків слов'янської мови, що для них у грецькій абетці бракувало літер, виробили відповідні знаки, пристосувавши для цього знов таки грецькі букви. Літери *ц* і *ш* запозичили з єврейської абетки.

Цю слов'янську абетку Кирило та Методій пристосували до вжитку і в нас на Україні. Її стали вживати у нас після того, як наші предки прийняли християнство та були привезені з Болгарії писані цією абеткою старо-болгарські богослужебні книги. Цим правописом, відомим під назвою церковно-слов'янського, писані й перші літературні пам'ятки

[1] Для цього розділу автор дещо використав із недрукованої ще розвідки про історію українського правопису К. Буйного.

Остромирова євангелія 1056 р., Ізборники Святослава 1074, 1076 р. р. та інші). Остромирову євангелію, наприклад, написано великими прямолінійними, дуже пильно вирисуваними літерами. Таке письмо називали устав. Пізніше поволі почали писати дрібнішими, заокруглими літерами й називали таке письмо напівустав. Слов'янською абеткою не можна було віддати на письмі всіх звуків української мови. У ній не було знаків на звуки *ґ*, *дж*, *дз*, деякі літери були зовсім зайві. Через те, під впливом живої мови, переписувачі робили багато помилок проти церковно-слов'янського правопису.

Старий український правопис, трохи підновлений у XIV столітті, упорядкував М. Смотрицький у своїй граматиці 1619 року. Він завів літеру *ґ*, а Беринда у своєму „Лексиконі" (1627 р.) уперше став уживати *дж*, *дз*. Цього правопису, відомого під назвою старокиївської системи письма, уживали все XVIII ст., хоч його почала була витісняти, так звана, „гражданка", заведена від Петра I. Проте, й цей правопис не був пристосований до української живої мови. Відколи почали писати народньою мовою, повстала гостра потреба принатурити правопис до звуків живої мови Велику реформу в українському правописі зробив Павловський своєю „Грамматикою малороссийского языка" 1818 р. Він перший став уживати *і* замість *ѣ* та замість *о*, *е* в закритих складах (піп, сніг, спів, ворухнімо, тобі, собі). Але не відрізняв *і* від *ї*, пишучи: іхати, істи, ім, ій якої і т. д. На місці теперішнього *є* Павловський писав *ѣ*: немаѣ, грієѣ, твоѣ, погасаѣ, літера *е* мала

в нього значення теперішньої *е*. Замість *йо, ьо*, уживав сполучення *іо*: іого, сіого, іому, сіому. Після твердих приголосних писавъ (сімъ, півъ) поміж губними і йотованими—*ь* (тімья мьясо, мьяккый), замість *г* уживав *кг* (дзикга, кгвалтъ).

Правопис Павловського поширювався поволі, ще міцна була стара традиція. Через те, що українська мова не була державна, не було обов'язкового всім правопису. Кожний автор міг писати, як він хотів, пристосовуючись на свою уподобу до живої народньої мови. Це спричинилося до того, що все XIX ст. у нас не було єдиного виробленого й систематизованого правопису. Крім того, усталити правопис перешкоджав царський уряд, наказуючи раз-у-раз писати російським правописом.

Проте, серед українських письменників ми бачимо спроби удосконалити наш правопис і наблизити його до живої народньої мови.

Особливо багато зробили для цього галицькі письменники Шашкевич, Головацький та Вагилевич. 1837 р. вони видали в Будапешті збірник „Русалка Дністровая" де завели свій новий правопис. Вони вперше стали писати фонетичним[1] правописом, кажучи: „пиши, як чуєш, а читай, як видиш". Автори „Русалки Дністрової" викинули зайві літери *ъ, ы*, поновили старе церк.-слов. *є*, вперше завели *йо, ьо*, але лишили *ѣ*, уживаючи його й замість *ї*: ѣду, ѣм,

[1] Кожний правопис в основі своїй має два принципи: історично-етимологічний і фонетичний. Етимологічний принцип вимагав додержуватись історичної традиції, фонетичний ближче стоїть до звуків живої мови.

ѣй, води студеноѣ. Фонетичний правопис „Русалки Дністрової" стрінуто в Галичині дуже вороже, навіть були вжиті заходи, щоб конфіскувати шкідливий збірник.

Але письменники Наддніпрянської України підтримали сміливих галицьких піонерів фонетизації нашого правопису й стали широко його уживати, з деякими відмінами, в своїх творах.

Найбільше спопуляризував і систематизував цей правопис наш письменник Куліш у своїх писаннях 50—60 р. р. („Записки о Южной Руси" 1856 р., „Граматка" 1857 р.). Він став систематично уживати *і* замість *ѣ*, замість *е, о* в закритих складах та *и* замість *ы*. Напр.: дід, іхав, шість, дім, птиці, білі, літо, істи, ії, ідем, високоі і т. д. Замість нашого теперішнього *ьо, йо*, Куліш, як і Максимович та деякі інші письменники, писав ще ё: всёму, ёго, сёмий, давнёго, завоёвав. Літеру *є* писав лише в закінченнях іменників та прикметників ніякого роду м'якої відміни, наприклад: весільлє, бажаньнє, синє, третє, літнє, але після голосної й на початку слова уживав *е*: одолівае, віе, есть, едина. Часом ставив *ъ* після твердих приголосних та між губними й іотованими: сміхъ, Київъ, Каінъ, синъ, вінъ, пъять, здоровъе, пъяница. В закінченнях дієслів теперішнього часу 3-ої особи писав *тця* (сміетця), уживав фонетичного правопису в словах: на ріцці (річці), подивився (подивився).

Пізніше удосконалено український правопис у „Записках Юго-Западного отдела Русского Географического Общества" 1873 року. Коло цього ви-

дання згрупувалися кращі українські наукові сили: Чубинський, Антонович, Драгоманів, Житецький, Михальчук та інші й друкували в ньому багато етнографічно-побутового матеріялу Вони стали вживати на означення йотації *і* літеру *ї*, яку й раніше вживали, правда, в іншому значенні М. Лучкай (grammatica Slavo-Ruthena" 1830 р.) та Писаревський 1840 р. Цей правопис, відомий під назвою кулішівка, швидко поширився по всій Наддніпрянській Україні, його стали вживати в своїх творах майже всі українські письменники. Можна згадати хіба М. Максимовича, відомого вченого й етнографа, що уперто не хотів писати замість *е*, *о* в закритих складах *і*, уживаючи цих літер *е*, *о* з „дашком" угорі (мôй, жалôбно).

Кулішівкою писали в нас до 1876 р., коли царським наказом було заборонено друкувати українські тексти цим правописом і наказано писати російським правописом—єрижкою. З цього часу аж до 1905 року в українській літературі панує накинена згори ця єрижка. Лише після 1905 р., коли російський царат змінив методи гноблення й визиску трудящих на Україні мас, наші видавництва вертають знову до кулішівки, потроху наближаючи її до нашого сучасного правопису. Хоч на Україні Наддніпрянській протягом XIX ст. не було виробленого й систематизованого правопису, правда, більше через царські утиски, проте, не було тут і великих суперечок з приводу правопису.

Інакше стояла справа в Галичині. Ми вже зазначали, що фонетичного правопису „Русалки Дні-

стрової" галичани не приймали. 1848 р. галицький „Собор руских ученихъ" висловився за етимологічну систему письма Максимовича, якої й почали вживати в Галичині. Пізніше поступовіші кола галицької інтеліґенції, під впливом правопису журналу „Основи" та інших видань з України Наддніпрянської, що друкувалися кулішівкою, почали й собі у своїх виданнях уживати цього правопису з деякими відмінами. Але більшість була за Максимовичеву систему. Правописні питання в Галичині стояли дуже гостро: частина галицького громадянства була за старий етимологічний правопис, а, так звані, народовці обстоювали нове фонетичне письмо. Доходило до жорстоких суперечок, навіть попи в церквах виголошували проповіді проти нового правопису. Це свідчить про те, що правописна війна не була лише теоретичною суперечкою філологів, вона мала глибші соціяльні коріння. Пізніше Іван Франко висміяв прихильників старого правопису у своїх віршах:

Далі, браття, буки в руки
Муж до мужа остро в бій.
Хоч би сікли нас на штуки,
Кождий твердо стань і стій.
Уставайте з гробу мари,
Вилізайте раки з нор,
Загукайте аж до хмари
Єри, йор-йор-йор.
Фонетичну бийте гидру,
Щоб і духу не було,—
За омегу очі видру,
Зуби виб'ю за зело.

А за фиту бить в ланиту,
Щоби знати пальців п'ять.
Наша пісня звісна світу:
Ксі-псі, ксі-псі, ять-ять-ять.
Хто нам іжицю відчахне,
Того в міх та й у ріку,
Буде знати, чим то пахне,
Хто нарушить унику.
Щоб на небі сонце згасло,
Щоб уся пропала Русь,—
Нам найстарше наше гасло
От-юс, от-юс, юс-юс-юс.

Року 1886 галицький учений Желехівський видав свій „Малоруско-німецький словар", у якому дав підсумки всіх тодішніх правописних досягнень. Він закріпив *ґ* та *є*, на означення йотованого *е* та *ьe*, замість *ё* став писати *йо*, *ьо*, уперше став писати *ї* після м'якого приголосного (снїг, лїд, тїло), уперше завів апостроф після приростків перед йотованими (з'їзд, з'явитися тощо). Проте, й цей правопис, що мав назву „желехівка", галичани прийняли не одразу. З кінця 80 та початку 90 років він став поширюватися в народовецькій пресі, а 1893 р. його систематизував у своїй граматиці Смаль-Стоцький. Лише 1895 р. цей правопис затвердив австрійський уряд і його стали вживати в усіх галицьких школах. Коли після 1905 року на Україні Наддніпрянській стали писати кулішівкою, то цей правопис не був скрізь однаковий. У деяких авторів позначилися впливи желехівки, що де в чому різнилася від нашого правопису. Кожний автор писав на свою уподобу. Писали *і життя, і життє, і життьа*, у закін-

ченнях дієслів—і *ться* і *тся*, і *тця*, і *цьця*, і *цця*. Одні писали слід, сміх, інші—сьлід, сьміх, ще інші—слїд, смїх. Відчувалася гостра потреба усталити правопис і систематизувати. Але не було авторитетної установи, що могла б узяти на себе цю ініціятиву. Тоді підносять питання скликати правописний з'їзд. Але з початку імперіялістичної війни знову забороняють майже всі українські видання та наказують українцям писати „общерусской правописью". На цей раз заборони тривали недовго. Жовтнева революція, визволивши український нарід з соціяльної й національної неволі, знищила всі перешкоди й відродила українське слово.

Знову повстала конечна потреба впорядкувати правопис. Бачимо цілий ряд заходів дати певну систему українського правопису. 1918 р. видавництво „Українська Школа" видало підручник С. Черкасенка „Найпотрібніші правила правопису". Правописна комісія того ж 1918 р. видрукувала в журналі „Вільна Українська Школа", а потім і окремою книжкою „Найголовніші правила українського правопису". Автор цього правопису був проф. І. Огієнко. Нарешті, до правописної справи береться Всеукраїнська Академія Наук. 1921 року вона випускає свої офіційно ухвалені спільним зібранням Академії 17 травня й 12 грудня 1919 р. та 29 листопада 1920 р. і затверджені від Наркомосу УСРР, „Найголовніші правила українського правопису". Ці „Правила" мали 32 пункти українського правопису взагалі та 14 пунктів правопису чужомовних слів.

Хоч академічний правопис був далеко не повний,

проте, він до останнього часу сяк-так задовольняв наші пекучі потреби в цій справі. Незабаром виявилося, що самі лише основи правопису й граматики, викладені в „Правилах", ніяк задовольнити нас не можуть. Треба було доповнити й поширити „Найголовніші правила" та дати докладно розроблену й повну систему українського правопису й сталих граматичних норм.

Надаючи великої ваги правописній справі, український радянський уряд вживає заходів упорядкувати український правопис. 23 липня 1925 року за постановою РНК УСРР при НКО організовано „Державну комісію для впорядкування українського правопису" за головуванням наркома освіти та з участю філологів-мовознавців, педагогів, письменників, редакторів та інших знавців мови. На організаційній нараді 1 серпня 1925 р. „Правописна комісія" визнала, що перед нею стоїть завдання далеко ширше, ніж упорядкувати самий правопис. На цій нараді ухвалено унормувати й „стабілізувати" українську літературну мову взагалі, бо за дореволюційних часів такої нормалізації вона не мала. Комісія ставила собі завдання, не вносячи радикальних змін у дотеперішній правопис, якнайбільше його спростити та зробити найпрактичнішим, пристосувавши до широкого вжитку людности не лише УСРР, але й для українських земель поза межами республіки (Галичина, Буковина, Закарпатська Україна). Окремим членам комісії доручено було скласти проекти правопису: невідмінної частини слова, закінчення відмінюваних слів, чужо-

мовних слів, власних іменнів, розробити правила вживання розділових знаків та граматичну термінологію. 11—21 листопада 1926 року відбувся І пленум державної комісії, де розглянуто подані проєкти і доручено обраній трійці (акад. А. Кримський, проф. О. Синявський та В. Ганцов) зредаґувати їх.

На ІІ пленумі комісії в квітні 1926 р. розглянуто зредаґований уже „Проєкт українського правопису", що був надрукований і поширений по всій Україні та поза межами УСРР, щоб ознайомити з ним широкі кола практиків, знавців мови. На сторінках преси (спеціяльний додаток до газети „Вісті") розпочато широку громадську правописну дискусію та обговорення „Проєкту"; дискусія точилася кілька місяців і дала багато цінного матеріялу в правописній справі. На Всеукраїнській правописній конференції (останній), що відбулася з 26 травня по 6 червня 1927 р. у Харкові за участю учених філологів із Західньої України (ак. К. Студинський— голова Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, д-р Сімович, проф. І. Свенціцький), цей „Проєкт" з деякими змінами було ухвалено та доручено президії Державної комісії остаточно його зредаґувати.

4 вересня 1928 року Рада Народніх Комісарів УСРР, вислухавши доповідь НКО тов. М. Скрипника, визнала його як загальнообов'язковий та ухвалила доручити тов. Скрипникові остаточно затвердити проєкт українського правопису. 6 вересня 1928 року „Український правопис" затверджено від народнього комісара освіти. Тепер він є загальнообов'язковий для всіх

ЗМІСТ

Стор

Від автора 3

Територія й сучасний стан української мови 5

Про походження української мови 10

Головніші етапи розвитку української літературної мови . 22

Київська доба 22

Литовсько-польська доба 29

Розвиток укр. літературної мови XVI—XVIII ст.ст. . 38

Джерела сучасної укр. літературної мови 48

Мова й діялект 64

Про чужомовні слова в українській мові 70

Чому ми не пишемо й не говоримо Шевченковою мовою . 77

Коротка історія українського правопису 83

РОБІТНИЧЕ КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО ВУРПС
„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ДЕШЕВА БІБ-КА КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА

ВИЙШЛИ З ДРУКУ ТА Є В ПРОДАЖУ

ТАКІ КНИЖКИ

	Коп.
Шевченко—Кавказ. № 27	5
Шевченко—Сон. № 42	5
Коцюбинський—Коні не винні. № 65-66	10
Косинка—Політика. № 102	5
Косинка—Мати. № 108—109	10
Винниченко—На пристані. № 115	5
Франко—Івась Новітній. № 119—120	10
Первомайський—Дев'ятнадцятий рік. № 125	5
Іван Ле—Розбійник. № 127	5
Кириленко Г.—Стихія. № 167—169	15
Микитенко І.—Гавриїл Кириченко школяр. № 177—181	25
Анищенко—Побачення. № 183—185	15
Шульга-Шульженко—Степова глибінь № 190	5
Гаршін В.—Чотири дні. № 200	5
Зарецький М—42 документи. № 201—202	10
Піонтек—Балаклава. № 205—206	10
Грінченко Б.—Підпал. № 207	5
Марко-Вовчок—Кармелюк. № 212	5
Бядуля З.—Лявониха і Симониха. № 219	5
Хвильовий М.—Із Варіної біографії. № 220—221	10
Качура Я.—Похорон. № 222	5
Громів О.—Йоська. № 231	5
Шевченко—Княжна. Відьма. № 232—233	10
Хвильовий—Мати. Наречений. № 234—235	10
Петро Панч—Мишачі нори. № 236—237	10
Горький М.—Гривеник. Страсті-мордасті. № 238—239	10
Шевченко—Марія. № 240	5
Винниченко В.—Раб краси. Хто ворог. № 241—243	15
Кузьміч В.—Міна. № 244—246	15
Кулик—Пісня. № 247	5
Ванченко—Обов'язок. Три пальці № 293—294	10
Франко—Вугляр. № 295	5

РОБІТНИЧЕ КООПЕРАТИВНЕ ВИДАВНИЦТВО ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

	Коп.
Дем'ян Бедний—Байки № 296	5
Гордій Коцюба—Чекання № 297	5
П. Панч—Без козиря № 298—302	25
„ —Білий вовк № 303—306	20
Майський—Творці білого міста № 319—320	10
Любченко—Кукіль № 321	5
Сенченко—Червоноградські портрети № 322—323	10
Майський—Іспит № 324	5

ДРУКУЄТЬСЯ

Коцюбинський—Подарунок на іменини

Панч—Бій преподобний

Вовчок—Інститутка

КРИТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

Є В ПРОДАЖУ

Борвицький—М. Г. Чернишевський	25
Заєць—Головко	15
Лакиза—Коцюбинський	15
Річицький—Франко	10
„ —Винниченко	10
Коряк—Селянський Бетховен	20
„ —Життя М. Коцюбинського	7
Лавриненко—Блакитний Елан	15
Річицький—Тарас Шевченко	7
Збірник про Квітку-Основ'яненка	2 крб.—
Мироненко—Нарис про Нечуя-Левицького	20

ДРУКУЄТЬСЯ

Кирилюк—Панас Мирний

Замовлення надсилайте: Харків, Палац праці, 126, Вид-во „Український Робітник“, або до його філій та уповноважених

Ціна 40 коп.
Р.

Перев.рез

Центральний склеп видавництва—Харків, Палац Праці